

BAŞKENT ÜNİVERSİTESİ
STRATEJİK ARAŞTIRMALAR MERKEZİ

KONFERANS

“CEMAL PAŞA CİNAYETİ”

10.03.2006

AÇILIŞ

Prof. Dr. Enver HASANOĞLU
Başkent Üniversitesi
Stratejik Araştırmalar Merkezi Müdürü

Prof. Dr. Mehmet HABERAL
Başkent Üniversitesi Rektörü

KONUŞMACI

Prof. Dr. Hikmet ÖZDEMİR
Türk Tarih Kurumu Ermeni Araştırmaları Başkanı

Tarih: 10 Mart 2006 Saat:14.00

Yer: Başkent Üniversitesi Bağlıca Kampusu Prof. Dr. İhsan Doğramacı Konferans
Salonu Eskişehir yolu 20.Km./ANKARA

Tel: (312) 213 05 60–213 72 93 Faks: (0312) 223 68 15

Web: <http://sam.baskent.edu.tr/> e-Posta:sam@baskent.edu.tr

SUNUCU- Sayın rektör yardımcılarım, değerli misafirler; Başkent Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi'nin düzenlemiş olduğu "Cemal Paşa Cinayeti" konulu konferansa hoş geldiniz.

Konferansımız, geçen yıl düzenlediğimiz "Talat Paşa Cinayeti"nin devamı niteliğindedir. Konferansımıza daha önceden yapılmış programları nedeniyle katılamadıklarını bildiren değerli bakanlara, siyasi parti başkanlarına ve kurum başkanlarına nazik telgraf ve fakslarından dolayı teşekkür ediyoruz.

Açılış konuşmasını yapmak üzere Başkent Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi Müdürü Prof. Dr. Enver Hasanoğlu'nu kürsüye davet ediyorum.

Prof. Dr. ENVER HASANOĞLU (Başkent Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi Müdürü)- Sayın Rektör Vekilim, değerli konuklar; Başkent Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi olarak sizin de bildiğiniz gibi, ülkemizi yakından ilgilendiren konuları gündeme getiriyoruz ve ilgilileri uyarmaya çalışıyoruz. Geçen sene bu zamanlarda Sayın Hikmet Özdemir tarafından Talat Paşa cinayeti hakkında bir konferans verildi. Bugün de bir diğer konferans Cemal Paşa cinayeti hakkında verilecektir. Bu konferanslar, tarihimizin bilinmeyen yönlerine ışık tutmak amacıyla düzenlenmektedir.

Biz Başkent Üniversitesi olarak, üniversiteleri sadece eğitim ve öğretim verilen yerler değil, araştırmalar yapan ve sonuçlarını kamuya duyuran birer kurum olarak görmekteyiz. Üzülerek ifade etmem gerekirse, tarihimizle ilgili birçok şeyi bilmiyoruz ve tarihimizle ilgili yeterli çalışmaları yapmamaktayız. İşte böyle devam ederse bu işler ve tarihini diğer ülkelerin değerlendirmesinden öğrenen bir nesil yetiştirirsek, korkarım ki geleceğimiz çok parlak olmayacaktır.

Değerli konuklar; bugünkü konferansımız Cemal Paşa hakkındadır. Cemal Paşa, 1872'de Midilli'de doğdu. Kendisi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen üç liderinden biri. Cemal Paşa, 22 Temmuz 1922'de Ermeniler tarafından şehit edildi. Değerli Hocamız, şimdi bu cinayet hakkında ve o sürede gelişen olayları bir senelik birikimin sonucu ve belli arşivlerimizi tarayarak bizlere sunacaktır.

Bu düşüncelerle hepinize katılmanızdan dolayı teşekkür ediyorum, Hocama teşekkür ediyorum ve her zaman desteğini gördüğümüz Rektörümüz Sayın Haberal'a teşekkür eder, hepinize saygılar sunarım.

SUNUCU- Konuşmasını yapmak üzere Başkent Üniversitesi Rektör Yardımcısı Prof. Dr. Korkut Ersoy'u kürsüye davet ediyorum.

Prof. Dr. KORKUT ERSOY (Başkent Üniversitesi Rektör Yardımcısı)- Değerli konuklar; hoş geldiniz.

Rektörümüz Prof. Dr. Mehmet Haberal, böyle önemli konularda vekâlet bırakmak istemezdi, ama olağanüstü bir karaciğer transplantasyonu ameliyatı nedeniyle şimdi Başkent Üniversitesi Hastanesi'nde ameliyathanede kendisi. O yüzden sizlere hoş geldiniz demek rolü bana düştü, bu şeref bana nail oldu.

Ben tabii Cemal Paşa konusu olunca, ben de göz atmak istedim; çünkü biz, biraz evvel Yekta Bey'e aktarıyordum, 50 yaşındayım tam, Cemal Paşa da 50 yaşında öldürülmüş. 50 yılda o kadar çok iş yapmışlar ki, Talat Paşa da öyle, Enver Paşa da öyle, insan şaşkınlık içinde kalıyor. Tabii arka taraflarda oturan genç arkadaşlarımız, bir yandan "Cemal Paşa'nın bize bugünkü etkisi nedir acaba, biz niye buradayız?" diye de kendi kendilerine soruyorlardır. Benzer soruyu ben de kendime sordum; fakat sonra anladım ki, biz tarihi gerçekten öğrenmemişiz, galiba bize öğretmemişler tarihi. Yani Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlı İmparatorluğu'nu getiren nedenleri, Birinci Dünya Savaşından çıkışımızı, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılışını biz gerçek tarihçilerin ağzından doğru bir şekilde ne okumuşuz, ne de dinlemişiz. O yüzden ben biraz geç, belki arkadaşlarım biraz daha zamanlı olarak tarihin bu sayfasını Sayın Hikmet Özdemir'in ağzından aydınlatılmasını bekleyeceğiz. Bu nedenle Üniversitemize, salonumuza gelen bütün katılımcılara, dinleyicilere teşekkürlerinden dolayı teşekkür ederiz. Sayın Hikmet Özdemir'e de bize vereceği katkılardan dolayı şimdiden teşekkür ederiz.

Saygılarımla efendim.

SUNUCU- Sayın konuklar; konuşmacımızı davet etmek istiyorum: Türk Tarih Kurumu Ermeni Araştırmaları Başkanı Prof. Dr. Hikmet Özdemir.

Prof. Dr. HİKMET ÖZDEMİR (Türk Tarih Kurumu Ermeni Araştırmaları Başkanı)- Hepinize teşekkür ederim.

Eminim ki bu salonda bulunan hiçbir kimse, ben de dâhil, bir cinayetin ne şekilde cereyan ettiğine dair bir toplantı için bir araya gelmeyi istemezdik. Önce kahramanımızın nasıl bir insan olduğu üzerine çok güvendiğimiz, kendisinin izinden gitmekle onur duyduğumuz, Cumhuriyetimizin kurucusu ve Ulusumuzun mimarı Büyük Atatürk'ün tanıklığına başvurmak istiyorum.

General Mustafa Kemal, Halep'tedir. İstanbul'a hareket etmek için hazırlıklarını tamamlamaktadır. At ve kısraklarını satmak istemektedir. Cemal Paşa ile karşılaşır. Öykünün kalan kısımlarını 1926 yılında Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal'in, Falih Rıfkı Atay'a anlattıklarından izleyelim:

“Atlar ve kısraklarımın pazarda satılamamış olduğunu söylemiştim; o sıralarda 4. Ordu'nun Kumandanı bana Halep'te mülaki oldu. Çok şeyler konuştuk. Müşterek kararlar vermiş olduğumuza zahip oldum. Bu safhaları hikaye etmem uzun olur; bu da ayrı bir tasvir. Fakat merhum Cemal Paşa'nın bana ayrıca bir muhabbet ve merbutiyeti olduğunu zikretmek de vazifemdir. Ben, Cemal Paşa'yı Cemal Paşa olduktan yahut Cemal Paşa Mustafa Kemal'i kendisiyle Halep'te konuşan Ordu Kumandanı Mustafa Kemal olarak bulduktan sonra tanışmış değildik.”

“At ve kısraklarımın satılamamış olduğunu söylemiştim. Halep'te Cemal Paşa merhumla birçok ciddi mevzular üzerinde münakaşadan sonra, şu basit mukaleme cereyan etti:”

“– Cemal Paşa, benim bazı cins at ve kısraklarım var. Bunları satmak ihtiyacındayım; talip bulamadım. Siz buranın eski kumandanısınız, bana bir yol gösterir misiniz?”

“ – At ve kısraklarınızı evvela baytarıma muayene ettireyim.”

“ – Diyarbakır'da iken Avusturyalılar bu atlarla kısrakların mühim bir servet olduğunu söylediler, kıymetlerinden şüphe etmiyorum, maahaza [bununla beraber] öyle yapınız.”

“ – Cemal Paşa hepsi için iki bin altın teklif etti. ... Kabul ettim ve bu suretle İstanbul'a hareket ettik.”

“ – Bir gün İstanbul'da Bahriye Müsteşarı Vasıf Paşa'dan bir tezkere aldım. Bu tezkereye raptedilmiş olan 'Cemal Paşa' imzalı telgrafın muhteviyatı şu idi: 'Hayvanlarınızı beş bin liraya sattım, sizden çok ucuz almışım, üç bin lirasını nereye göndereyim?' Bu telgraf üzerine Müsteşar Vasıf Paşa'nın yanına gittim; kendisine dedim ki: 'Bu telgrafın manasını anlayamadım; ben Paşa'ya atlarımı iki bin liraya sattım, o beş bin liraya satmışsa üst tarafını bana vermeye mecbur değildir!' Fakat ilave etmeliyim ki, bu istignama rağmen Cemal Paşa merhum, üç bin lirayı Vasıf Paşa delaletiyle bana göndermiştir.”

“Bu para yeni teşebbüsümde benim için medar [dayanak noktası] olmuştur; bunu zikretmeyi vazife addederim. Çünkü ben Mütareke zamanı İstanbul'da bulunurken ve çok vasi teşebbüslere karar verirken, bana bu teşebbüslerimin manasını hissedenler tarafından çok teklifatta bulunulmuştur. Hepsini reddettim. Çünkü bana bu yolda teklifat yapanların hiç biri mefkure sahibi adamlar değillerdi. Tabirimi maruz görürseniz ve bu satırları okudukları zaman kendilerinin ima edildiklerini anlayacaklarına şüphe olmayan o zevat dahi, adi entrikacılar olduklarını reddetmeye muvaffak olamazlarsa bana çok küstahane tekliflerde bulunmuş olduklarını kabul edeceklerdir.”

“At ve kısrak parasıyla İstanbul'a geldik. ...”

Değerli konuklar; işte kahramanımız bu kişidir. Kahramanımızı daha iyi tanımak ve yeni kuşaklara tanıtmak bizim borcumuzdur. Neden?

Şimdi bu soruyu yanıtlamak istiyorum. Çünkü bu sorunun yanıtı bugün ulusumuza yöneltilen alçakça bir saldırı kampanyası için çok önemlidir.

Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE) Arşivi'nde bulunan şu elimdeki kâğıtta yer alan bir talimat 4. Ordu Komutanı olarak kahramanımızın imzasını taşıyor, tarihi 15 Mart 1917.

Suriye'de yerleştirilen Ermenilerin zarar görmemelerine ve mallarının gerçek değeri üzerinden satın alınmalarına dair Cemal Paşa'nın bir talimatıdır bu. Bu talimatta bakınız ne diyor: “Giden Ermenilerin araba ve

hayvanlarını satın alınız; fakat bu adamların zarar görmelerini kabul edemem. Aranızda oluşturacağınız bir satın alma komisyonu aracılığıyla bu araba ve hayvanların gerçek değerini belirleyiniz ve sahiplerine o şekilde ödemede bulununuz.”

İşte kahramanımız Cemal Paşa; ne o sırada zorunlu göçe tabi tutulan Ermenilere, ne de silah arkadaşı General Mustafa Kemal'e farklı davranmıyor, her ikisine de aynı şekilde davranıyor, aynı kıstası uyguluyor.

Ben o çağa Türk ulusu açısından “kahramanlar çağı” diyorum. Yalnız, hemen şunu belirteyim: Bu kahramanlarımızın bütün yaptıkları işlerin dört dörtlük olduğunu ve hiç, ama hiç hata yapmadıklarını sanmıyorum. Haldun Taner'in 1980 öncesinde Milliyet gazetesinde “Devekuşuna Mektuplar” adlı bir köşesi vardı. Orada Haldun Taner, bir yazısında şunu söylüyordu: “Ben, bizim yakın tarihimizde kimdir bir kahraman, bunu bulayım ve onunla ilgili bir tiyatro eseri yazayım dedim; araştırdım, soruşturdum, Mithat Paşa'ya karar verdim. Mithat Paşa'yla ilgili bulduğum her bilgiyi, evrakı bir dosyaya koydum; fakat bir süre sonra baktım ki benim Mithat Paşa'nın bazı bana uygun gelmeyen şeyleri de vardı. Dolayısıyla kahraman aramaktan vazgeçtim.”

Ben öyle demiyorum; kahramanlar var, ama bu kahramanları oldukları gibi, hataları ve sevaplarıyla birlikte kabul etmek durumundayız. Nitekim geçen yıl burada Talat Paşa cinayetiyle ilgili konferansına başlarken söylemiştim ve o cümlelerimi şu anda aramızda bulunmayan Sayın Rektörümüz Mehmet Haberal da sonradan yaptığı değerlendirme konuşmasında aynen tekrar etmişti.

Değerli konuklar; bu insanların siyasal düşüncelerine hiç, ama hiç katılmayabiliriz, bazı yaptıkları davranışları da bugünkü ölçülerimize göre çok iyi bulmayabiliriz. Ancak bizim Türk ulusunun evlatları olarak hiçbir zaman aklımızdan çıkartmamamız gereken bir manevi görevimiz var. O da Talat Paşa, Cemal Paşa, Enver Paşa ve diğer insanlarımız ki bizim ulusumuzun vicdanlarına emanet edilmiş şehitlerdir.

Cemal, Talat ve Enver, diğer bazı İttihat ve Terakki erkânıyla birlikte lider kadro, bildiğimiz gibi Mondros Mütarekesi'nden sonra İstanbul'dan ayrılmak, mücadelelerini ülke toprakları dışında sürdürmek zorunda

kalmışlardır. İstanbul'dan ayrılan bu insanların, ilk o giden yedi kişinin biri dışında tamamı cinayet şebekeleri tarafından öldürülmüştür. (Bu bir kişi merak edenler için söyleyeyim, daha sonra asılmıştır, Dr. Nazım Bey'dir, 1926'daki suikast girişimi nedeniyle asılmıştır).

Bu insanların her birinin öldürülmesi, basit birer cinayet veya suikast olarak düşünülemez. O günkü koşullarda uluslararası politikanın önemli aktörleri, bu cinayetlerin ya arkasındadır ya yanındadır ya içindedir ve başındadır. Bu uluslararası politikanın aktörleri derken de devletlerin isimlerini de açıkça belirtmek gerekir; bunun bir tanesi İngiltere'dir, diğeri Rusya'dır. Eski müttefikimiz Almanya da bu işlerin içindedir, yanındadır. Özellikle Talat Paşa cinayetiyle ilgili geçen yıl yaptığımız sunuştan hatırlayabilirsiniz.

Gerçek nedir? Biz yalnızızdır, o tarih itibariyle yapayalnızızdır ve bu insanlar, bir şehirden ötekine, Berlin'den Münih'e, Münih'ten Paris'e, Paris'ten Bakû'ye, Bakû'den Buhara'ya, Kâbil'e, Moskova'ya, Roma'ya sürekli bir trafik halindedirler. Bu trafik nedir? Bu bir arayıştır, yenilginin, ezikliğin verdiği ıstırabın her gün yedi kat yerin dibine soktuğu bu insanlar bir şeyi aramaktadırlar. Ama aradıkları şey, sadece ve sadece Anadolu'nun bağrındadır, Mustafa Kemal'in yanındadır. Belki onlar için Mustafa Kemal'in yanında olmak, çeşitli zorluklar açısından düşünüldüğünde; çünkü o sırada onların hakkında tutuklama kararı var, bir süre sonra da idam kararı filan veriliyor, Türkiye'de bulunmak zordur. Ancak bütün yazışmalardan anlıyoruz ki, hemen bu zevatın hepsi bir an evvel oraya gitmek, ulusun bağrına dönmek, mücadeleye katılmak istemektedirler.

Ne var ki bu o kadar kolay bir mesele değildir. İstanbul'da bulunan ve Anadolu'ya geçmek isteyen herkes de geçememiştir; bildiğiniz üzere tutuklanmışlardır ve bir süre sonra da işbirlikçi hükümet, Damat Ferit Hükümeti tarafından İngilizlere teslim edilmişlerdir ve Malta'ya gönderilmişlerdir.

Bu elbette dramatik bir durumdur; bir imparatorluğun kadrolarının bir kısmı hapiste, İngilizlerin kontrolünde Malta Adası'nda rehin. Ben onlara sürgün demiyorum, rehin diyorum, rehin olarak götürülmüşler; çünkü sürgünün anlamı farklıdır. Bir kısmı Anadolu'ya sıkıştırılmış, güvenlik sağlayabildikleri bölgelerde ancak yaşayabiliyorlar; çünkü Anadolu'da

bir süre sonra çok esaslı bir askeri işgal başlayacak. Avrupa'da kalan kısım bir arayış içerisinde. Ben tabii burada olabildiğince okuduklarımı sizlere aktarmaya gayret edeceğim, yani kişisel bir şey katmadan aktarmaya çalışacağım; çünkü bir yerde ben bu işi vekâleten yapıyorum. Bu salondaki herkes en az benim kadar ve hatta benden de daha güçlü bir şekilde bunları değerlendirebilecek durumdadır. Benim yaptığım sadece aracılıktır, bilgileri ve belgeleri sizlerin huzuruna çıkartmaktır.

Başlangıç itibariyle İngilizlerle temas ediyorlar, gerek Talat, gerek Enver. Hareket noktaları şu: İstanbul ve Türklerin çoğunlukta bulunduğu yerler bizim, yani Türklerin yönetiminde olsun. O sırada Sevr imzalanmış değil, hazırlanmış değil, öyle bir pazarlık yürütüyorlar. Fransızlarla görüşüyorlar, bir diplomasi trafiği, inanılmaz bir şey. Normalde diplomatik faaliyeti Dışişleri teşkilatı filan yürütür diye zannederiz; hayır, öyle değil, bu kişilerin her biri âdeta olağanüstü yetkilerle donanmış elçiler gibi hareket ediyorlar.

İngilizler, kesin olarak böyle bir işbirliğine yanaşmıyorlar. İşbirliğine yanaşmamakla beraber, İngilizlerin bunlardan bir talepleri var, özellikle Enver'den ve Cemal'den, tabii Talat'tan da. Diyorlar ki, "Siz Kafkasya'da, Asya'da ve Hindistan Müslümanları üzerinde etkili olabilirsiniz. Bolşeviklerin -'yani Sovyet devrimi oldu biliyorsunuz 1917'de'- İran'a sarkmasını önleyin. Bizim Hindistan yolunun güvenliği tehlikeye düşmesin."

Bunu, ayrıntıyı aktarmamın nedeni, Asya'daki nüfuz mücadelesinin aktörlerinden en önemlisinin ne düşündüğünü anlamamız içindir. İngilizlerin derdi, Hindistan'da bir Müslüman İhtilali çıkmasını ve bu İttihatçılar da bu konuda kendilerine yardımcı olsunlar, bunu istiyorlar.

Hem Talat, hem Cemal, Radek'le tanışıyorlar. Radek, bir süre sonra Komünist Enternasyonal'in önde gelen yöneticisi olacak. Radek, o sırada Almanya'da hapisnede ve benim yaptığım okumalara göre, Radek'in Alman makamları tarafından serbest bırakılmasını Talat sağlıyor; çünkü Almanlarla savaş yıllarından kalan bir ilişkisi var Talat'ın. Cemal'le Radek de çok samimi. Radek bunlara diyor ki, "Moskova'ya gelin, biz size yardımcı olalım, Bolşevik'lerle ilişki kurmanızda ben aracılık edeyim."

Çok kısa anlatıyorum. Talat'ın dışında diğer İttihatçılar Moskova'ya gidiyor. Cemal, şimdiki bu Davos'un yakınında bir köyde oturuyor. Elinde başkasının adına düzenlenmiş bir kimlik belgesi var, ama onun derdi başka, "ülkem için ben ne yapabilirim?" diye düşünüyor.

İşte bu duygularla Moskova'da Çiçerin'le görüşüyor. Çiçerin diyor ki, "ne istiyorsunuz, projeniz nedir, bize söyleyin." Cemal'in kafasında fikir olarak Afganistan'a gitmek var; çünkü İsviçre'de, Davos'un o köyünde bir gazetede Afganların İngilizlere karşı kurtuluş savaşına başladıklarını okuyor. Eğer Afganlara yardım edilirse, Afganlar başarılı olabilecekler. Çok enteresandır; 18 Mayıs 1919'dur, Afganların kurtuluş savaşına başlamaları; bizimki henüz daha başlamamış, ama Afganlar İngilizler ile mücadeleye başlıyor.

Cemal anlatıyor, diyor ki, "bana yardımcı olun, silah sağlayın, Rusya'daki esir Türk zabıtlarından verin." Çünkü savaştan sonra bizim Türk subaylarının önemli bir kısmı Asya'da esir, Ruslar onları Çarlık döneminde Sibiryaya göndermişler. "Onlardan istediklerimi alayım, birlik oluşturayım, Afganistan'da savaşmak istiyorum."

Cemal ve Halil Paşa, Bahattin Şakir, yani İttihatçı kadrodan Moskova'da bulunanlar Ruslar ile anlaşılıyor. Asya'daki nüfuz mücadelesi açısından baktığımız zaman Bolşevikler şöyle düşünüyorlar: "Biz ne yapıp yapıp bu İngilizlerin hegemonyasını kırmak zorundayız. Bunun için de Müslüman bölgelerinde İngilizlere karşı ayaklanma çıkartmamız lazım. Kim yardımcı olabilir bize; iki unsur: Birincisi Türk Komünistleri yardımcı olabilir, -'Mustafa Suphi'yi kastediyorlar'- ama daha da önemlisi, İttihatçı liderler yardımcı olur" diyorlar. İttihatçılar, zaten savaşta İngiltere'ye karşı savaşmışlar. Bolşevikler açısından da tablo bu şekilde gözüküyor.

Burada şunu teslim ediyoruz: Moskova'daki İttihatçılar bir arayış içerisinde, onlar kendi ülkelerinin tekrardan ayağa kalkmasını istiyorlar. İstanbul'a dönemiyorlar; çünkü orada haklarında idam kararları verilmiş. Avrupa şehirlerinde durgun bir sürgün yaşamını hazmedemiyorlar. Geçen yıl anlatmış olmalıyım; mesela Talat, Roma üzerinden İtalyan'ların da yardımıyla Antalya'ya milli mücadele için silah sevkıyatı işlerini dahi organize ediyor. Bu arada Karakol Cemiyeti diye de bir örgüt var, İttihatçılar tarafından kurdurulmuş, başında Kara Vasıf var. Kara Vasıf da

Sovyet'lerle anlaşılıyor, bir anlaşma imzalıyor ve anlaşmanın bir suretini de Mustafa Kemal Paşa'ya gönderiyor. Fakat Mustafa Kemal Paşa bu tür ilişkilere sıcak bakmıyor ve Kara Vasıf'ın emrivakisinden rahatsız oluyor.

Burada bir satır başı, kahramanımızla ilgili yeni bir bölüme geçiyorum: 23 Nisan 1920, Ankara'da Meclisimiz açılıyor. Mustafa Kemal süratle Kars-Bakû üzerinden Moskova'ya heyet gönderiyor. Bekir Sami ve Yusuf Kemal Beyler ve yanındakiler, hemen Moskova'ya gidiyorlar. 23 Nisan günü Meclis henüz açılmış Mustafa Kemal alelacele niçin hemen bu seyahati organize ediyor? Bir teklif götürüyorlar Ruslara, diyorlar ki, "Biz emperyalizme karşı savaşaacağız, sizin de hedefiniz aynı, birbirimizi destekleyelim. Şu Kafkasya'da bir yol var, Tiflis'e çıkıyor, o yolu kontrol edelim; çünkü çok kritik bir yol o. Bize yardım yapabilirseniz yapınız, silah yardımı yapınız, para yardımı yapınız, biz elimizden gelen her türlü, yani müttefikliğin gereği olan şeyleri yerine getiririz." Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Moskova'ya teklifi budur. Bu teklife karşılık Moskova, son derece insanı düşündüren birtakım önerilerde bulunuyor. Diyor ki, "Evet, emperyalizme karşı savaşıacaksınız, biz de emperyalizme karşıyız, doğru, beraberiz, sizi destekliyoruz, size yardım da yapacağız, her şeyi yapacağız. Ancak şu Ermeniler için toprak vereceksiniz, Bitlis, Van vilayetlerinizden toprak vereceksiniz." Karşı teklif olarak bu geliyor.

Burada bir şeye dikkati çekmek istiyorum: Biz 1914 sonbaharında savaşa nasıl girdik, Meclis'in kararıyla mı girdik, Heyeti Vükela dediğimiz Bakanlar Kurulu'nun kararıyla mı girdik? Hepimiz biliyoruz ki, bizim dünya savaşına girmemiz, o kahrolası savaşa girmemiz, bir oldu-bitti sonucudur. Bakınız, aynı kadrolar, ama bu defa lider farklı, liderin önemi burada, başlarında bir başka kişi var; son derece kritik bir teklif geliyor ve Meclis'i topluyor, Meclis durumu değerlendiriyor. Bu arada Yusuf Kemal Bey Ankara'ya dönüyor. 18 Eylül 1920 günü ta Moskova'dan Yusuf Kemal Bey geliyor ve bu zat Meclis'e bilgi veriyor.

Sovyetler Birliği 1920'de, sonbaharda toprak istiyor. Peki, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı ne yapıyor? Meclis'i topluyor, bilgilendiriyor ve Kâzım Karabekir Paşa'ya o vakte kadar vermedikleri Doğu Cephesi harekâtı iznini veriyorlar ve Doğu Cephesi harekâtını başlatıyorlar. 28 Eylül 1920'de doğu harekâtı başlıyor, onların hak iddia ettikleri toprakları bırakınız, daha ötesine Gümrü'ye kadar gidiyor Türk

Kuvvetleri, General Karabekir'in komutasında ve Ermeni'lerle anlaşma imzalıyorlar. Bekir Sami Bey'e de telgraf çekiyorlar, neleri yapmaması gerektiğine dair. Gümrü Antlaşması biliyorsunuz, 3 Aralık 1920'de imzalanmıştır. O sırada Erivan'da da Bolşevikler lehinde bir hükümet darbesi olmuştur ve bu yüzden o anlaşmayı hiçbir zaman Ermeniler kabul etmemişlerdir; fakat bu harekâtla belirlenen sınırlar, bugünkü sınırlarımızdır, Türkiye Cumhuriyeti'nin doğudaki sınırları bu sınırlardır, Gümrü hariç, Gümrü'nün dışında.

Bir başka satırbaşı: Cemal Paşa, Rus'larla anlaşarak Afganistan'a gidiyor. Afgan Emiri, o daha sonra biliyorsunuz, sonradan Kemal Paşa'nın yakın dostu olmuştur; Türkiye'ye de gelmiştir, onun mahiyetinde askeri birlik oluşturma ve Afganistan'ın inşası gibi... Bu sırada Afganistan'da iki tez, iki görüş ve iki devlet çarpışma halinde: İngiltere ve Rusya. Mahmut Tarzi, Afganistan'ın Dışişleri Bakanı, sonradan o da Türkiye'ye gelmiştir, İstanbul'a yerleşmiştir, o İngiliz'lerle yakındır. Cemal Paşa, Afganistan'ın Sovyet'lerle birlikte hareket etmesi yolunda çaba gösteriyor ve başarılı da oluyor, yani Afganistan ile Sovyetler Birliği arasında anlaşma imzalanması konusunda. Ancak Afganistan'daki nüfuz mücadelesi son derece şiddetli. Bu o denli şiddetli bir mücadele ki, İngiliz'lerin gücü bir süre sonra Cemal Paşa'nın artık Afganistan'dan uzaklaştırılmasını dahi sağlayabiliyor; İngilizler bölgede güçlü. Tabii İngilizler için, takdir ederseniz, Hindistan çok önemli. Cemal Paşa da çok açık fikirli bir adam, bir Hindistan muhtırası hazırlıyor, onu Mustafa Kemal Paşa'ya da gönderiyor.

Bu arada bir şey söyleyeyim: kahramanımız sürekli olarak Mustafa Kemal Paşa'yla da yazışma halinde. Yalnız, tabii Mustafa Kemal Paşa'yla yazışmasından bütün hareketlerinin Mustafa Kemal Paşa tarafından planlandığı, yönetildiği gibi bir düşünceye kapılmayalım. Cemal, Mustafa Kemal'e çok yakın olmakla birlikte, bunu Kâzım Karabekir Paşa da vurguluyor; çünkü Ruslarla ne tür anlaşma yaptığını bilmiyoruz. 1921 yılı yazında ve sonbaharında ailesini görmek amacıyla ve tabii Afganistan adına da bazı girişimlerde bulunmak, Afganistan'ın imarıyla ilgili girişimlerde bulunmak amacıyla Batı'ya gidiyor, Fransa'ya ve Almanya'ya. Çok ilginç, o sırada Almanya'da Afganistan demiryolları projesi üzerinde çalışıyor. Afganistanlı öğrencilerin Batı'da okuması için

görüşmeler yapıyor. Yani aslında bir kalkınma ve imar sorumlusu gibi de davranıyor. Yalnız, ben Cemal Paşa'nın bu seyahatini çok fazla da kendi isteğiyle yapılmış bir hareket olarak anlamıyorum; nüfuz mücadelesi nedeniyle Afganistan yetkilileri de "istersen sen buradan git" türü bir konuşmayı da yüzüne karşı yapıyorlar. Bununla ilgili sağlam bir kanıt var elimizde. Biliyorsunuz, Prof. Dr. Hikmet Bayur, Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri'ydi, Atatürk'ün çok yakınıydı, sonra Atatürk onu Kâbil'e büyükelçi olarak göndermişti. Hikmet Bayur, orada Cemal Paşa'nın bu faaliyetleriyle ilgili hayli bilgi topluyor, birinci el bilgiler. Onlarla birlikte değerlendirdiğimizde, İngilizler'in Dışişleri Bakanı Mahmut Tarzi aracılığıyla dolaylı zorlaması var Cemal Paşa'nın bu Avrupa seyahatinde. Paşa'yı Afganistan'dan uzaklaştırıyorlar böylece...

Bir başka satırbaşı; 1922 Nisan ayındayız, bana çok ilginç geldi. Tabii tarihte böyle benzerlikler kurmak sağlıklı sonuçlar vermez. Ancak 1922 Nisan ayında Moskova'da bizim elçiliğimizde, elçiliğimize bağlı askeri ataşelikte âdeta bir çuval olayı yaşanıyor. Hani şu Kuzey Irak'ta meşhur çuval olayı var ya, ona benzer bir gelişme yaşanıyor. Ruslar bizim askeri ataşelik binasını basıyorlar, görevlileri alıyorlar, ÇEKA (Rus Gizli Polis Teşkilatı) yapıyor bunu, alıp götürüyor, hakaretler ediyorlar vesaire ve biraz hoş olmayan bir durum ortaya çıkıyor. Moskova Elçimiz General Ali Fuat Cebesoy, o da Moskova'yı terk etmek zorunda kalıyor. Yalnız, Rus kaynakları ve İttihatçıların kendi aralarındaki mektuplaşmalarıyla birlikte değerlendirdiğimde, Ruslar da Ali Fuat Cebesoy'un gitmesini ve geri dönmemesini de istemişler. Anladığım kadarıyla bizimkiler ona bir başka görev icat etmek suretiyle (Meclis'te Müdafaa-i Hukuk Grubu Başkanlığı), Ali Fuat Paşa'yı da tekrar Moskova'ya göndermiyorlar. Ama Ruslar da istemiyor, Sovyet raporlarında da var, Ankara'daki Elçi Aralof'a talimat veriyor ve diyorlar ki, "Ali Fuat buraya gelmesin."

Bunu şunun için anlattım: 1922 Nisan ayı, Moskova'da Türk-Rus ilişkileri açısından çok kritik bir ay, yani elçimiz Ali Fuat Paşa dönmek durumunda kalmış, askeri görevlilerimiz falan sorguya çekilmiş. Tam o sırada Cemal Paşa geliyor. Hatta Ali Fuat, Cemal Paşa'ya "sen de bir an evvel buradan git" diyor.

Konuşmamın bu kısmında 1922 Nisan ayından sonra, Haziran-Temmuz ayları ve Temmuz'un 22'sinde Tiflis'teki menfur suikasta geliyorum.

Ama önce Moskova'daki gelişmeleri bilmemiz gerekiyor. Keza Afganistan'da Cemal Paşa'nın pozisyonunu da.

Sonbahar 1921 itibariyle Afganistan'dan ayrıldı Cemal Paşa ve İngilizler tarafından da Bolşevik yanlısı görüşlere sahip diye tanınıyor. Hatta bir keresinde Çiçerin Lenin'e de mektup yazıyor, "bu çok önemli bir zattır, bunu kabul et" diyor. Başlangıçta Cemal Paşa'ya, Bolşevikler çok itibar ediyorlar. Ama bu defa Sovyet Dışişleri Bakanlığı'nda âdeta bir duvar var kendisine karşı. Burada bunu yorumlamak için yakın neden olarak o elçilik olayını gösterebiliriz, diyebiliriz ki, Moskova'daki elçilik hadisesi nedeniyle Ruslar ile bizim aramızda bir gerginlik çıktı. Ancak orada Cemal Paşa yok ki, o Ali Fuat Paşa'yla aralarındaki bir mesele, bunun niçin Cemal Paşa'ya tahvil ediyorlar?

Gerçekte bir başka neden var: Enver Paşa.

Şu ana kadar hiç Enver Paşa'dan söz etmedim. Gelecek yıl, 2007 Mart ayında da Enver Paşa'nın Kızılordu tarafından öldürülmesini anlatmayı planlıyorum. İnşallah yüce Tanrı'mız hepimize ömür verir, burada buluşuruz. 1922 baharında Enver Paşa Buhara'ya geçmiş, Ruslar onun kendi yönetimlerine karşı bir ayaklanma hazırladığını öğrenmişler ve bu nedenle "Cemal de Enver'le birleşecektir; eğer bu adam Afganistan'a giderse, bu da Enver'le birlikte olur. Dolayısıyla biz bunu o bölgeye sokmayalım. Enver zaten bizim karşımıza geçti, bu da karşımıza geçecektir," şeklinde bir değerlendirme yapılıyor Sovyet Dışişlerinde...

Ankara açısından ise gelişmeler şöyle gözüküyor:

Gerçekten bizim doğu harekâtı, yani Ermeni milli ordusuna yönelik Karabekir Paşa'nın komutasında yürütülen harekât ciddi bir askeri başarıyla sonuçlanıyor ve Gümrü'de bitiyor. Aslında Karabekir Paşa daha da öteye gitmek istiyor, Erivan'a kadar gitmek istiyor; fakat Büyük Millet Meclisi müsaade etmiyor, hükümet müsaade etmiyor. Orada Mustafa Kemal'in dehasını gösteren bir diplomatik gelişme var ve bu arada tabii Mustafa Kemal, o diplomatik gelişmeyi hazırlamak için de askeri gücü kullanıyor. Kazım Karabekir Paşa'nın Kolordusu'na talimat veriliyor, Meclis adına, "sen git, bu harekâtı yap" diye. Onun sonunda da diplomatik başarı elde ediyor. Elde ettiği diplomatik başarı, aynı zamanda bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'nin doğu sınırı. Bunu da Ruslara daha

sonra kabul ettiriyor; çünkü Çiçerin değil miydi, “siz şu toprakları verin” diyen. 300 bin Ermeni mülteci var, bunlar Osmanlı Ermeni’si. Bu 300 bin Osmanlı Ermeni’sinin tekrar dönmesini istiyorlar, ilk gönderdikleri şifrede, “bunlar dönsün, otursunlar” diyorlar. Başlangıçta bizimkiler bunu kabul ediyorlar, “Ancak daha önce şu şu şu olaylar oldu. Dolayısıyla bizim bu konularda tereddütlerimiz var. Katliam yapmış olanları biz buraya almayız” diyorlar. Herkes birbirini tanıyor, kimlerin katliamlarla uğraştıkları da belli. Fakat Karabekir’in harekâtından sonra, işte o diplomatik başarıyı hazırlayan askeri güç ilişkisine işaret ettim, ondan sonra diyorlar ki, “biz bu 300 bin kişiyi de istemiyoruz, bunlar orada kalsın, onları da alamayız.” Ben 1920 sonbaharından söz ediyorum, Lozan’dan değil, Lozan üç sene sonra ve bu statüyü de Ruslara kabul ettiriyorlar. Biliyorsunuz, bir süre sonra Kars Anlaşması var, Moskova Anlaşması var Ruslarla, bu anlaşmalarla zaten o sınırlar kabul ediliyor, şu andaki Ermenistan Cumhuriyeti’yle olan sınırlarımız kabul ediliyor.

Cemal Paşa’nın Moskova’da barınamayacağı açık; yaverleriyle beraber Tiflis üzerinden Afganistan’a gitmeye karar veriyor. Mustafa Kemal Paşa’ya 9 Temmuz 1922 tarihinde trenden bir mektup yazıyor, bu onun Mustafa Kemal Paşa’ya yazdığı son mektuptur. Orada diyor ki, “eğer mümkünse, -‘Fethi Okyar’ı kastederek- gelsin, Kars’a kadar, onunla görüşeyim ya da ben Kars’a kadar geleyim, beni davet et...” Bakınız, “beni davet et” diyor, Mustafa Kemal’in izni olmadan Kars’a kadar gelemiyor. Bunu küçültücü bir ifade olarak söylemiyorum. Enver hariç, özellikle Talat ve Cemal, Mustafa Kemal’in otoritesinin tartışmasız kabulünü savunuyorlar. Enver’in planı farklıdır. Kütahya’daki muharebelerden sonra Türkiye’ye girme planı var; Türkiye’ye girip, yönetime el koymak istiyor.

1922 Temmuz ayı, Tiflis’teyiz. Tiflis, bizim Dışişlerimizin ilk temsilci gönderdiği merkez. Komşularımızdan başlamışız. Ankara’daki Hükümet, önce en yakın komşularımızdan başlayarak temsilci gönderiyor; Tiflis’e Ahmet Muhtar Bey’i göndermişiz. Ahmet Muhtar Bey kimdir? Ahmet Muhtar Bey’i, daha sonra da Moskova’ya Ali Fuat Paşa’nın yerine gönderiyoruz, Moskova’dan sonra da Amerika’ya gönderiyoruz. O Ahmet Muhtar Bey ki, Amerika’ya gideceği zaman, Ermeniler diyorlar ki,

“biz bu adamı vuracağız.” Amerikan Elçisi Grew’in anılarında bu vardır. Onun için geminin arka tarafından çıkartmak istiyorlar, kabul etmiyor; böyle bir adam Ahmet Muhtar, soyadı Mollaoğlu. Ahmet Muhtar Bey, Tiflis temsilcimiz. Belki ismen bilenler olabilir diye söylüyorum, o sırada Tiflis Askeri Ateşimiz de Hüsamettin Tugaç, çok hayırsever bir zattı. Ben TÜBİTAK’ta çalışırken, Hüsamettin Tugaç’ın bir bina bağışladığını ve TÜBİTAK’ın onun adına burs verdiğini biliyorum, işte bu zat da Tiflis’te askeri ateşe o sırada...

Değerli konuklar; bunların hepsi güzide insanlar, yani çok seçkin insanlar; askeri ataşesi de öyle, büyükelçi olarak gönderileni de... Tabii Ahmet Muhtar Bey’in konutunda ya da temsilcilik olarak kullanılan binada akşam birlikte yemek yiyorlar. Biraz önce Mustafa Kemal’e yazıldığını söylediğim mektup vardı ya, o mektubu yaverlerinden İsmet Bey elden götürüyor Ankara’ya. Diğer iki yaveri, birlikte katledildikleri Süreyya Bey, Nusret Bey ve Cemal Paşa, gecenin karanlığında Ahmet Muhtar Bey’in konutundan çıkıyorlar, Tiflis’te ÇEKA karargahına çok yakın bir yerde (ÇEKA, sonradan KGB diye bildiğimiz Rus Gizli Polis Teşkilatı) yaylın ateşine tutuluyorlar ve şehit oluyorlar. 22 Temmuz 1922, saat 22.30’dan sonra oluyor bu hadise.

Talat Paşa cinayetinde olduğu gibi, sokak ortasında ve cinayeti işledikten hemen sonra elinde silahla yakalanan bir katil yok. Gecenin karanlığı...

Sovyet gizli polis teşkilatının hemen yanı başında cinayete ilgili, suikastla ilgili bir hayli spekülasyon yapılıyor. İşin tuhaf yanı bu spekülasyonlar günümüze kadar halen sürüyor. Doğrusunu söylemek gerekirse, ben bunların hepsini inceledim, ortaya atılan yeni hiçbir bilgi ve belge yok, hepsi suikastın ilk gerçekleştirildiği dönemde de zaten ortaya atılan iddialar...

CİNAYETİN YANKILARI

Cemal Paşa'nın öldürülmesi, Tiflis'te bulunan Türkler ve Gürcüler arasında büyük üzüntü ile karşılanmıştır. Başta Azerbaycan, İran ve Sovyetler olmak üzere bütün elçilikler ertesi gün Ahmet Muhtar Bey'e taziyelerini iletmişlerdir. Taziyelerin ardından Cemal Paşa ve yaverleri Nusret ve Süreyya Bey'ler için Tiflis Şah Abbas Camii'nde büyük bir cenaze töreni düzenlenmiştir. Kafkas Ordusu'ndan Sovyet ve Gürcü Bölükleri de bando ve mızıka eşliğinde törende hazır bulunmuşlardır. Cenazeye çok sayıda Müslüman ve Gürcü halkın yanı sıra Tiflis hükümet yetkilileri, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, İran ve Almanya Elçileri ile Komünist Parti yetkilileri katılmışlardır. Dinî merasimden sonra Cemal Paşa'nın katledilmesinden duyulan üzüntüleri bildiren konuşmalar yapılmış ve ardından cenazeler defnedilmiştir. Cenazeye katılanlar, taziyelerinin Ankara'ya da bildirilmesi için Ahmet Muhtar Bey'den ricacı olmuşlardır.

Ankara'da suikast haberinin yankılarını Başvekil Rauf Orbay şöyle anlatmaktadır:

"[5 Ağustos 1922] Bayramın ikinci günü, Cemal Paşa'nın Tiflis'te şehit edildiği haberi alınınca herkes müteessir oldu. Kara haberi Anadolu Ajansı da resmen tebliğ edince, Ankara'daki yabancı sefirler ve bu arada Rus Sefiri Aralof da, ziyaretime gelerek hükümeti adına beyanı teessürle, aynen: 'Cemal Paşa, Türkiye'nin büyük bir evladı ve Rus-Türk dostluğunun ateşli bir taraftarı olduğu için, teessürümüz pek derindir,' diyerek taziyette bulundu. Ve katillerin şiddetle takip edilerek, kırk kişinin tevkif edildiğini, muhakeme neticesinde faillerin şiddetle cezalandırılacakları hususunda kat'i teminat verdi."

"Ben de birlikte şehit olan iki yaveriyle beraber Cemal Paşa'nın naaşının, Erzurum'a naklini kararlaştırarak bu hususta ilgililere gereken emri verdim."

8 Ağustos 1922 günü Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa, Erkanı Harbiye Riyaseti'ne başvurarak cenazelerin Erzurum'a getirilmelelerini şöyle talep etmiştir:

"Tiflis'te şehit edilen Cemal Paşa ve yaverlerinin tahnit edilmiş cenazelerinin Tiflis'te defni veya Anadolu'ya nakli Tiflis mümessilimiz-

den sorulmaktadır. Bu cenazelerin Kars tarikiyle ihtifale-i lazime [gerekli merasimle] Erzurum'a celbi ve Erzurum'da merhum Hafız Hakkı Paşa kabrinin yanına gömülmesini münasip görmekteyim. Bu suret ile Taşnak mezalimi Erzurum'da ebedî bir hatıra bırakmış olur. Bu husustaki emrin serian itasını rica ederim.”

Kazım Karabekir Paşa'nın bu talebi üzerine Erkan-ı Harbiye Riyaseti TBMM'ne gönderdiği bir yazıyla kendileri açısından bir sakınca bulunmadığını anlatmış ve TBMM 12 Ağustos 1922 günlü kararıyla ilgili ailelerin de uygun görmesi halinde Cemal Paşa ve yaverlerinin cenazelerinin Anadolu'ya nakledilmelerini kabul etmiştir.

Cemal Paşa'nın kardeşi Kemal (Doğuluoğlu) Tiflis'e gitmiş ve cenazelerle birlikte Erzurum'a gelmiştir. 28 Eylül 1922 günü, Cemal Paşa ve yaverleri, Kars Kapısı'nda merhum Hafız Hakkı Paşa'nın kabri yanında sade bir merasimle defnedilmişlerdir.

Cemal Paşa'nın katledilmesiyle ilgili haberler birkaç gün gecikmeyle Türk basınında yer almıştır. 26 ve 27 Temmuz 1922 günlü Vakit ve Hâkimiyet-i Milliye gazeteleri, Cemal Paşa'nın yaverleriyle birlikte Tiflis'te öldürüldüğü söylentisinin dolaştığını aktarmışlardır.

Peyam-ı Sabah, 26 Temmuz 1922 tarihli nüshasında “Cemal Paşa Katledildi” başlıklı haberinde, cinayeti bir Ermeni'nin gerçekleştirdiğini, fakat ayrıntılı bilginin henüz ellerine ulaşmadığını yazmıştır.

Cemal Paşa ile yaverlerinin öldürülmesi Anadolu'da yerel basında örnek olarak 24 Eylül 1922 tarihli (Bolu) Türkoğlu gazetesinde; “Şehid-i Merhum Cemal Paşa'nın katillerinden ve Ermeni Taşnak Komitesi Reislerinden Meşhur Lalayan ile Mardiyan Derdest Edilerek Tiflis İhtilal Mahkemesine Tevdi Olunmuştur” yer almıştır.

15 Ağustos 1922 günü, Sovyet Elçiliğinin Ankara'daki binasında yangın çıkmıştır. Aralov, bu kundaklamanın sorumlusunun Rauf Bey olduğunu yazmıştır. Bir Sovyet istihbarat raporu ise, yangının Erzurum Mebusu Durak Beyin yönetiminde örgütlendiğini yazmıştır.

Rauf Orbay, Rus Sefaretinde baş gösteren bu tuhaf yangın için şunları yazmıştır:

“15 Ağustos 1922 günü Ankara'da büyük bir yangın oldu. Rus Sefareti

binalarından birinde çıkan yangın, söndürme vasıtalarının noksanlığı ve susuzluk yüzünden genişleyerek, Kurşunlu Camii'ne de sirayetle, zaten harap olan şehri bütün bütün kül etmek tehlikesini arz etti. Mustafa Kemal Paşa ile yangın yerine gittik. Gereken tertipleri aldık. Ve bilhassa Paşa, süratle ilerleyen yangının, mevcut su ile söndürülemeyeceğine kanaat getirince, tahrip kalıpları kullanılmasını emrederek, felaketi yirmi küsur ev ile bir cami ve dükkânın yanması ile durdurmaya muvaffak oldu. Ankaralıları büyük bir heyecan ve telaşa düşüren bu yangın hadisesinden bir hafta sonra, gazetecilerin ricalarını kabul ile bir basın toplantısı yapıldı.”

Suikast haberi, İstanbul'da yayınlanan Rum ve Ermeni gazeteleri tarafından farklı algılanmıştır. Cemal Paşa'nın öldürülmesinden üzüntü duyan Ermeni gazeteleri, cinayetin kendilerine yüklenmesine bir anlam veremediklerini; buna karşılık cinayete sevinen Rum gazeteleri ise Cemal Paşa'nın cezasını bulduğunu yazmışlardır.

19 Eylül 1922 Salı günü Eski Maliye Nazırı Cavit Bey Hatıra Defterine şu notu yazmıştır:

“Cemal'in şahadeti üzerine Berlin'de bulunanların hepsinin –Nazım da dâhil olduğu halde- Anadolu'ya avdetlerine müsaade edilmiş.”

Kuşkusuz bu önemli kararda, Talat Paşa gibi İttihatçı liderlerden Cemal Paşa'nın da bir suikast sonucu öldürülmesi yanında Türk İstiklal Savaşı'nın -askerî anlamda tereddütsüz bir zaferle- sonuçlandırılması rol oynamış olmalıdır.

Bir yorumcunun işaret ettiği gibi, Cemal Paşa'nın “aradan çekilmesiyle” Ankara-Kabil ilişkileri daha sağlıklı bir biçim alabilmiştir.

Bolşevik Hükümeti, cinayet sonrası Ankara'ya üzüntülerini bildirmiş ve Cemal Paşa cinayetinin çok kısa sürede aydınlatılacağı sözü vermiştir.

Ankara'daki Sovyet Elçisi Aralov, cinayet haberini şöyle değerlendirmiştir:

“Cemal Paşa'nın facia-i şahadeti hakkında mufassal telgrafları yeni almaya başladık. Her şeyden evvel arz edeyim ki, Cemal Paşa Rusya'nın muhterem ve samimi bir dostu idi. Cemal Paşa'nın ziyatı, Türkiye için ne kadar müessif ise Rusya için de aynı derecededir.”

General Kazım Karabekir'in Hacı Sami'den aktardığına göre; Cemal'in öldürülmesi Afganistan'da ciddi bir etki oluşturmuştur. Afganistan Rusya nezdinde girişimle Cemal Paşa'nın Türkiye kadar Afganistan için de önemli olduğunu söylemiş ve ciddi bir tahkikat talebinde bulunmuştur. Ruslar, otuz iki kişi tevkif ettiklerini, yargılamayı açık yapacaklarını ve katilleri şiddetle cezalandıracaklarını söyleyerek karşılık vermişlerdir.

Şimdi, cinayetin hemen ardından ortaya atılan iddiaları anlatacağım:

BİRİNCİ İDDİA

Birinci ve en güçlü iddia, Cemal Paşa'yı Bolşeviklerin öldürttüğüdür. Buna göre, Enver Paşa'nın Afgan Hükümeti'nin desteğiyle Sovyetlere karşı askerî harekâta girişmesi, Cemal Paşa'ya duyulan güvenin sarsılmasına neden olmuştur. Cemal Paşa, Enver Paşa ile hiçbir ilgisi olmadığına dair yaptığı açıklamalara rağmen, Rusları ikna etmeyi başaramamıştır. Bu nedenle Ruslar, kendisine yardımcı olamayacakları uyarısında bulunmuşlar ve Moskova'yı terk etmesini istemişlerdir. Aynı günlerde Rusların Moskova'yı terk etmesini istediği kişiler arasında olan Halil Paşa, Sovyet Merkez Komitesi'nde bulunan eski bir arkadaşının kendisine; “Şura merkezinde Cemal Paşa'nın öldürülmesine karar verildi (...), ancak bu Moskova'da değil, Tiflis'te yerine getirilecek, suikastı yapanların da Ermeniler olduğu ilan edilecek (...)” şeklinde bir ikazda bulunduğunu söylemiştir. Halil Paşa bu bilgiyi derhal Cemal Paşa'ya ulaştırdığını ancak; “Ammam yaptın Halilciğim, beni niye öldürmeye kalksınlar; sonra benim Suriye'de Ermenilere yaptığım yardım herkesin bildiği şeylerdir. Neden olsun bu?” şeklinde cevap aldığını bunun üzerine şöyle konuştuğunu aktarmıştır: “Paşam, sizi öldürecek olanlar Ermeniler değil, Bolşeviklerdir. Bilahare cinayetin Ermeniler tarafından işlendiği ilan edilecek (...). Ermenilerin bu işteki yerleri maşalıktır. (...) Buna rağmen Türkiye'ye söylediğiniz yoldan gitmeye kararlıysanız daha önce yaverlerden birisini Kazım Karabekir Paşa'ya gönderiniz, Tiflis'e gelecek bir Türk treni ile şehre girmeden Türkiye'ye gidiniz. (...)”

1922 yılında suikasttan hemen sonra 28 Temmuz günlü The Times gazetesinde Cemal Paşa'yı Ermenilerin değil, Sovyet istihbaratının öldürdüğü iddia edilmiştir:

“Cemal Paşa'nın katillerinin Ermeni olduğu muhakkak değildir. Cemal Paşa'nın Rusya'nın nüfuzunu kırmak için Enver Paşa ile Mustafa Kemal Paşa'yı barıştırmak üzere bulunduğu şüphe edilerek Bolşevik ÇEKA'sı emriyle öldürülmüş olması ihtimal dahilindedir.”

Cemal Paşa'nın Ruslar tarafından öldürüldüğü yolunda bir diğer iddia; 30 Temmuz 1922 günlü Peyam-ı Sabah gazetesinde ortaya atılmıştır. Avrupa basınına dayandırılan bu iddiaya göre; Cemal Paşa'nın Mustafa Kemal ve Enver Paşaları barıştırmak istemesinden dolayı Ruslar tarafından öldürülmüştür. Bu iddia üzerine Vakit gazetesi, Ankara'daki Sovyet Elçiliği yetkilileri ile mülakat yapmışlar, ancak Ruslar, suikast olayı hakkında bilgileri bulunmadığını söylemişlerdir.

İstanbul'daki Ermeni Jamanak gazetesi suikast hakkındaki yorumlarında; Tiflis Hükümeti'nin canileri henüz yakalayamadığını, katillerin kimliği ile ilgili bir iddianın doğru olamayacağını, ayrıca Cemal Paşa'nın Ermeniler tarafından öldürülmesi için hiçbir gerekçe bulunmadığını yazmıştır. Bir başka Ermeni gazetesi de, Cemal Paşa'nın Ermeniler değil, Bolşevikler tarafından öldürüldüğünü iddia etmiş; buna gerekçe olarak, Bolşeviklerin Enver Paşa'nın başlatmış olduğu hareketin içerisinde Cemal Paşa'nın da olduğuna inanmalarını göstermiştir.

1931 yılında, Türkistan Muhtar Hükümeti'nin eski lideri Mustafa Çokay'ın Yaş Türkistan dergisinde; kendisinin 1922 yılı baharında Paris'te Afgan Orduları Başkomutanı sıfatını taşıyan Cemal Paşa ile görüştüğünü; Paşa'nın, Türkistan'daki Sovyet iktidarına yönelik millî hareketlerden rahatsızlığını dile getirdiğini ve Enver Paşa'nın bu doğrultudaki hareketini onaylamadığını söylediğini yazmıştır. Mustafa Çokay, bu görüşmeden birkaç ay sonra Cemal Paşa'nın öldürüldüğünü haber almış ve Bolşeviklerin öldürdüğünü düşünmüştür.

1963 yılında, Cemal Paşa'nın yaveri İsmet Bey'in Yakın Tarihimiz dergisinde yayınlanan mülakatına göre; Paşa, ÇEKA tarafından vurdurulmuştur. Katil Gürcüleri de daha sonra Ruslar Tiflis Hapishanesi'nde öldürtmüşlerdir.

General Sami Sabit Karaman'a göre; Türkistan isyanının millî bir şekil alması Bolşevikleri telaşlandırmış ve Afganistan'a dönmek üzere Moskova'ya gelen Cemal Paşa'nın ileri geçmesine izin verilmemiştir.

1936 yılında bir yemekte Atatürk ile Sovyet Sefiri arasında Cemal Paşa konusu açılmış ve tartışma olmuştur. Atatürk şunları söylemiştir:

“Biz Cemal Paşa’yı nasıl ve ne için vurdurduğunu çok iyi biliyoruz. Bu haince suikastı tertipleyenler şunu unutmasınlar ki, o, bizim en değerli arkadaşlarımızdandı. (...)”

Yine Atatürk’ün yakın çevresinden Tevfik Bıyıklıoğlu, “Bolşevikler, Cemal Paşa Afganistan’a geçerse, Enver’le birlikte Ruslara karşı cephe alacaklarından çekindikleri için, önce Cemal Paşa’yı Tiflis’te, iki hafta sonra da Enver Paşa’yı Buhara’da şehit etmişlerdi[r],” diye yazmıştır.

Cemal ve Enver Paşaların katledilmelerinden sonra Dr. Nazım, Halil Paşa ve diğer arkadaşları Moskova’da Polis Merkezi’ne çıkarılmışlar ve yetkili şunları söylemiştir: “Gösterdiğimiz emniyeti suiistimal ettiniz. Enver Paşa da bize karşı ihanette bulunmuştur. Sizlerin derhal memleketimizi terk etmesini istiyoruz.”

1952 yılında, oğlu Behçet Cemal, suikastın 30. yılı nedeniyle yayınlanan yazısında; Cemal Paşa ve yaverlerinin “Tiflis sokaklarını süpüren bir yaylın ateş” sonucu öldürüldüklerini ve böylece “Kahpe Rus Polisi, Türk milliyetçilerine bir darbe daha vurmuştu,” diye aktarmıştır.

2003 yılında Bakü Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi’nden Prof. Musa Kasımov, Cemal Paşa’nın öldürülmesi ile ilgili olarak Gürcistan kaynaklarına dayalı bazı yeni bilgiler ortaya çıkardığını yazmıştır:

“(...) Suikast emri Sovyet hâkimiyeti tarafından verilmiştir ve ucu Moskova’ya uzanmaktadır. Bilindiği gibi Cemal Paşa bir ay evvel Moskova’ya gelmiş, orada ilgilerle görüşükten sonra Türkistan’a, Enver Paşa’nın yanına gitmişti. Enver Paşa ile neler konuştuğunu, hangi kararlar alındığını bilmiyoruz. Yalnız Enver Paşa’nın yanından Ankara’ya gitmek üzere ayrıldığını biliyoruz.[ ] Yani Cemal Paşa, Ankara’ya giderken Gürcistan’a uğramıştı. Gürcistan’dan elde edeceği önemli siyasî belgelerle Ankara’ya gitmeyi düşünüyordu. O dönem siyaseti içinde Cemal Paşa’nın Ankara’ya gitmesi, Azerbaycan ve Türkistan hakkında bilgi ulaştırması, kamuoyunu Rusya’nın aleyhine çevirebilirdi. Bu yüzden Cemal Paşa’nın Mustafa Kemal Paşa ile görüşmesi engellenmeliydi. Moskova’nın emri ile Gürcistan ve Zakafkasya KGB’si Cemal Paşa’ya suikast düzenlenmesi kararı verdiler. Bu suikastın yapılması işini, KGB

önceleri meşhur bir cani olan ve o sıralarda KGB'nin özel tetikçiliğini yapan Sergo Labeledze'ye verdi. Sergo Labeledze, KGB'nin bu emrini Büyük Petro Sokağı'nın köşesinde, tam KGB'nin karşısında yerine getirdi. Olayın KGB'nin karşısında olmasına rağmen, havada uçan sinekten haberi olan KGB'nin katilleri yakalayamamış olması düşündürücüdür. Bir ihmal ve savsaklama söz konusudur. Çünkü Cemal Paşa'nın öldürülmesi hadisesinin açığa çıkması Moskova'yı ve Zakafkasya Hükümeti'ni oldukça rahatsız edecekti. Ankara Hükümeti ile Sovyet Hükümeti arasında kurulan iyi ilişkiler bozulabilecekti. Bu yüzden suikast işi Sergo Labeledze gibi çok ünlü bir katile verildi. Onun yakalanması veya öldürülmesi kimsede rahatsızlık yaratmazdı. Çünkü o eski bir katildi.”

“Suikastın üzerinden bir ay geçmeden Sergo Labeledze'ye Batum'da kimliği belirsiz kişilerce bir saldırı düzenlendi. Labeledze ağır yaralandı, fakat ölümden kurtuldu. O artık KGB'nin niyetinin ne olduğunu anlamıştı. Ama yaralı olması ne saklanmasına ne de ülkeden kaçmasına imkân vermedi. KGB onu sorguya çekti. O, hiç bir şey bilmiyormuş gibi davranarak, hadisenin eski bir hesaplaşmadan meydana geldiğini söyledi. Mesele kapatıldı. Hastanede 4-5 ay kalan Labeledze hastaneden çıkar çıkmaz Şubat ayı başlarında KGB'ye bir özel toplantı için çağırıldı. Toplantı falan yoktu. Labeledze derhal tutuklandı. Tetikçinin önce işlediği suçları ortaya çıkarıldı. Ve muhakeme bile edilmeden birkaç gün sonra kurşuna dizilerek öldürüldü. Onun muhakeme edilmemesi, konuşmasını engellemek içindi.”

2005 yılında Abdulvahap Kara da (Musa Kasımov gibi), Dumbadze'nin anılarından yola çıkarak Cemal Paşa ve yaverlerinin katilinin Gürcü mafyasından Labeledze olduğunu ve suikast operasyonunu bizzat Lavrenti Beria'nın yönettiğini bu konuda bir de bilgi bulunduğunu yazmıştır.

1930 yılında Evgeniy Vasilyeviç Dumbadze tarafından Paris'te Rusça olarak ÇEKA ve Komintern'in Hizmetinde adıyla basılan kitapta, Cemal Paşa'yı ÇEKA'nın öldürdüğü ve sonra cinayetin Ermeni Taşnaksutyun örgütüne mal edildiği ve tetikçinin de bir Ermeni değil, Gürcü (Labeledze) olduğu yazılmıştır.

Dumbadze'nin anılarında yer alan bilgiler şöyledir:

“Tiflis’te yurt dışına çıkmadan önce, Batum GPU’sunun başkanı ünlü Çekist Edijibiya Yoldaş’la görüştüm. Onunla sohbet ettim. Eski hatıralarımızı tazeledik ve bu esrarlı konuyu mevzu ettik. İşte o zaman Edijibiya bana, Cemal Paşa’yı ünlü bir eşkiya olan Labeledze’nin öldürdüğünü söyledi. Labeledze bu suikastı Gürcü ÇEKA’sının emriyle gerçekleştirmişti. Gürcü ÇEKA’sına da böyle bir operasyonun yapılmasını Moskova emretmişti. Türk eski nazırının öldürülmesi niçin gerekli olmuştu bilmiyorum. Aynı şekilde Edijibiya da bu konuda bir şey bilmiyordu. Fakat Çekist çevrelere göre bu konuda iki görüş bulunmaktaydı.”

“Birinci görüşe göre, Cemal Paşa, Sovyet iktidarına karşıydı. Onun için öldürülmüştü. İkinci görüşe göre ise, Rusya’nın Türkiye ile bir birlik oluşturmasına karşıydı ve Mustafa Kemal Paşa tarafından istenmiyordu. Cemal Paşa, Kemalist Türklerin ısrarıyla öldürülmüştü.”

Abdulahap Kara, bu iki görüşün de ÇEKA çevrelerine yöneticilerin verdiği kasıtlı bilgilere dayandığını; çünkü Cemal Paşa’nın ne Sovyet iktidarına ve ne de Türkiye ile Sovyetlerin birlik oluşturmasına karşı olmadığını; tersine her iki durumu desteklediğini; Sovyet desteğini arkasına alarak Hindistan’daki Müslümanları ayaklandırmak istediğini söylemektedir ki, bunlar doğrudur.

İKİNCİ İDDİA

İkinci önemli iddiaya göre; Cemal Paşa bir İngiliz komplosuna kurban gitmiştir. Zira kendisinin Bolşeviklerle birlikte yürüttüğü Afganistan projesi, Hindistan’daki İngiliz egemenliğine karşı büyük bir tehdit oluşturmuştur. Afganistan’daki İngiliz nüfuzunu kırmak ve bir Rus-Afgan Antlaşması için çaba göstermiştir. Kafkasya ve Orta Asya’da Rusya ve İngiltere arasındaki şiddetli nüfuz mücadelesinde açıkça Rusların yanında yer aldığı için İngiltere tarafından öldürtülmesi gerçekten mantıklıdır.

1983 yılında bir makalede aktarıldığına göre; Cemal Paşa ile Deniz Yaveri Nusret Bey ve Kara Yaveri Süreyya Bey katledildikten bir gün sonra Batum’da görevli Türk İrtibat Subayı’na gelen iki kişi; “Biz Gürcü İhtilal Komitesi’ne mensubuz. Moskova’dan aldığımız emir üzerine Cemal Paşa’yı biz öldürdük,” diye konuşmuştur. Bu ilginç bilgiyi yorumlayan

Fehmi Nuza cinayeti Moskova'nın veya Taşnakların planlamış olabileceği senaryolarını ayrıntılı olarak tartıştıktan sonra tümüyle ihtimal dışı bulmuştur. "Cemal Paşa merhumun ve yaverlerinin katili Ruslar değil, Ermeniler değil idi ise başka kimler olabilirdi," diye sorduktan sonra Cemal Paşa'nın 1921 Sonbaharında dönemin İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a hitaben yazdığı bir mektuptaki değerlendirmelerden yola çıkarak suikastın planlayıcısı olarak İngiltere'yi işaret etmiştir.

1921 Sonbaharında Cemal Paşa tarafından Lord Curzon'a yazılan bu mektup, gerçekte Cemal Paşa'nın İngiltere ile iyi ilişkiler kurmak istediğinin bir kanıtı olarak da anlaşılabilir. Nitekim bu mektubunda Cemal Paşa kendi ifadesiyle, Afganistan'daki ikametinin "İngiliz menfaatlerine zararlı olması şöyle dursun belki faydalı olduğunu" hatta Afganistan Dışişleri Bakanı'nın önerisiyle Kabil'de İngiltere Büyükelçisi Sir Henry Dobbs ile görüştiklerini; fakat Londra Hükümeti'nin kendisiyle bir ilişkiyi istemediğinden de şikayet etmiştir. Cemal Paşa mektubunun sonunda aktardığı bu konuyu; Afganistan'da İngiliz menfaatlerine karşı hareket etmediğine dair "ikna edici bir delil olarak" sunmuştur.

İngiliz komplosu iddiasının en hararetli savunucusu Emir Şekip Arslan'dır:

"Paşa 18 veya 19 Temmuz 1922'de öldürülmesine rağmen, ölüm haberi Avrupa'ya 25 Temmuz gibi ulaşmıştı. Hatırladığım kadarıyla o gün Londra'da, İngiltere ve Fransa'nın Suriye ve Filistin hakkında imzaladıkları 'Manda' adı verilen gizli bir antlaşmayı onaylayan Cemiyet-i Akvam Kararı'nı protesto ediyorduk. Cecil Oteli'ndeyken bir İngiliz General sevinç içinde yanımıza gelmiş ve: 'Cemal Paşa öldürüldü, umarım yakında Enver de kendisine katılır,' demişti. Generale kendimi tanıtmak istemedim, çünkü nasıl tepki göstereceğini biliyordum."

"Bu General ve diğer İngilizlerden ve İngiliz basınından edindiğim intiba şuydu: İngilizler Ruslara ve özellikle Bolşeviklere ne kadar düşman olsalar da, Enver'le Moskova arasındaki mücadeleyi Enver'in değil, Bolşeviklerin kazanmasını istiyorlardı. Bu, gerçeğin ta kendisi idi. Başka bir ifadeyle, İngiltere'nin gözünde İslam tehlikesi Bolşevik tehlikesinden daha büyüktü. Müslümanların ve Doğuluların bu gerçeği hiçbir zaman gözden kaçırmamaları gerekir, çünkü çok manidardır."

Ali Fethi (Okyar) Bey Malta'dan serbest bırakıldıktan sonra 30 Nisan 1921 günü Malta'dan Münih'e gitmiş ve 20 Mayıs 1921 günü Cemal Paşa'ya mektubunda şunları yazmaktadır:

"(...) Malta'da iki sene süren esaretten kurtulduktan sonra burada bulunan çocuklarımı görmek üzere Münih'e geldim. Senin yanından gelen Bedri Bey'den sıhhat ve afiyette olduğunu işittiğimden pek bahtiyar oldum. Esasen daha Malta'da iken İngiliz gazetelerinden senin harekâtını takip ediyordum. (...)"

Türkiye'de görev yapan Sovyet diplomatlarından Nikolay Raviç de, Cemal Paşa'nın öldürülmesini İngiliz istihbarat servisinin bir işi olarak değerlendirmiştir. Amaç, Türk-Sovyet ilişkilerini bozmaktır.

1926 yılında İzmir suikastı davasında yargılanan ve idam edilen Dr. Nazım'ın anlatımına göre; Cemal Paşa'nın Almanya'ya gittiğinde Fransa'nın Cemal Paşa'nın çalışmalarından istifade etmeyi düşünmesi İngilizleri telaşa düşürmüştür. Dr. Nazım'a göre, "Cemal Paşa, 'Bizim bütün İslam memleketlerindeki mesaimizin başında Mustafa Kemal Paşa bulunur. Bu istihzaratımız onun telkiniyle olmuştur. Yarın ki hareketimiz de onun emriyle olacaktır,' diye konuşmuş ve Fransızların Ankara hakkındaki olumsuz görüşünü değiştirmek istemiştir.

1950 yılında Resimli Tarih Mecmuası'nda yer alan yazısında Hasan Zafer Aybek, Cemal Paşa'nın, Kabil'de İngiltere Elçisi Henry R. Dobbs'a; "Şayet İngilizler Mustafa Kemal ile şerefli bir sulh yapmazlarsa Hindistan'da ihtilal çıkarmak için oraya kuvvetlerimle yürüyeceğim," şeklinde bir tehditte bulunduğunu; Paşa'nın bu görüşmesini sonradan Mevlana Ubeydullah'a anlattığını ve onun da "Paşa iyi bir komutandı, fakat diplomat değildi," diye konuştuğunu ve Tiflis suikastını bu tehditle ilişkilendirdiğini yazmıştır.

David Fromkin'e göre; Sovyet yetkilileri Enver Paşa'dan yararlanamamışlar, fakat meslektaşları Cemal Paşa'dan hemen yararlanmışlardır. Cemal, Moskova'nın önerisi veya en azından özendirmesiyle Afganistan'a gidip, burada Afganların Rusya hakkındaki kuşkularının dağıtılmasında yardımcı olmuştur. Afgan Emiri'nin 1920 yılı sonunda, Lenin'e gönderdiği bir mektupta şöyle yazdığı belirtilmiştir: "Cemal Paşa Hazretleri bizlere, tüm doğu dünyasının kurtarılması konusunda Sovyet

Cumhuriyeti'nin niyetini ve soylu fikirlerini anlattı." Cemal, Amanullah Han'ın yakın danışmanı olarak yeni bir anayasa hazırlanmasına ve ordunun yeniden kurulmasına yardımcı olmuştur. David Fromkin'in sözleriyle; "Cemal'in bu etkinliklerinden öte, İngilizlerin özel kaygı konusu Hindistan'a stratejik bir yerden bakan Kabil'de bulunması bile tek başına Simla'da ve Londra'da gerginlik oluşturmaya yetmiştir."

1922 yılı İngiliz dışişleri raporundaki bilgiler ise şöyledir:

"Türkiye Millî Hükümeti ile Afganistan arasındaki ilişkiler, iki ülkenin temsilcileri tarafından 1 Mart 1921 tarihinde Moskova'da imzalanmış olan İttifak Antlaşması ile düzenlenmiş idi. Ankara tarafından 21 Temmuz 1921'de onaylanmış olan bu antlaşmanın Afganistan tarafından onaylanması Ekim 1922 tarihine kadar geciktirilmiştir. Bu arada her iki ülke birbirlerinin başkentlerine diplomatik temsilciler göndermişler ve halklar arasında dostluk ve dayanışma bulunduğu açıkça ilan edilmiştir. Afganistan'a Türk subayları zaten gönderilmişti ve faal olarak Bedri Bey de bunlar arasındaydı. Antlaşma hükümlerine uygun olarak 1922 yaz aylarında da Ankara Hükümeti'nce yeni subaylar gönderildi. 1920 yılında askerî bir görevle Kabil'e gitmiş olan Cemal Paşa Afgan Ordusu için savaş malzemesi satın almak amacıyla 1922 yılının ilk aylarında Almanya ve Fransa'ya bir ziyaret yaptı. Daha sonra Mustafa Kemal de Cemal Paşa'yı Afganistan'a göndermek istediye de bu defa Moskova tarafından güçlük çıkarıldı. Afgan Emiri'nin de Cemal Paşa'ya politikayla uğraşmaması şartıyla Afganistan'a dönme izni verebileceği duyulmuş ise de bunun doğruluğu anlaşılamamıştır, zira Cemal Paşa Temmuz ayında Tiflis'te öldürülmüştür."

ÜÇÜNCÜ İDDİA

Üçüncü önemli iddia; Cemal Paşa cinayeti Talat Paşa ile başlayan suikastlar zincirinin bir devamıdır ve o da Ermeniler tarafından öldürülmüştür.

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi'nde bulunan 21 Nisan 1922 tarihli bir belgeye göre; İttihatçı liderlere yönelik Ermeni suikastlarıyla ilgili olarak Amerika'daki bir Ermeni örgütünün, Sait Halim ve Talat Paşaların katillerinin ödüllendirildiklerini; Kemal ve Enver Paşaların da öldürülmesi için görevlendirilen fedailerin de Amerika'dan

yola çıkarıldıkları kaydedilmiştir. Söz konusu belgede Cemal Paşa'nın adı yer almamaktadır.

Ermeniler aleyhinde bir diğer kanıt, cinayetin ertesi günü Tiflis'te Taşnaksutyun üyesi 199 kişinin tutuklanmasıdır.

Ankara Hükümeti'nin 23 Ağustos 1922 günü Ermenistan Hükümeti'ne sert bir nota göndermesi, suikastı, Ermenilerin gerçekleştirdiği iddiasını güçlendirmektedir. Ankara Hükümeti ilgili notasında; Cemal Paşa'nın Taşnaklar tarafından öldürüldüğünün anlaşıldığı, katillerin bir an önce yakalanması ve Türkiye'ye iade edilmesi; eski Türk devlet adamlarına yönelik bu tür suikastların devam etmesi halinde Erivan Hükümeti'nin bundan sorumlu tutulacağı açık bir şekilde ifade edilmiştir.

Cemal Paşa'nın ve iki yaverinin cenazelerinin Erzurum'a getirilmesini talep ederken Kazım Karabekir Paşa'nın; "Taşnak mezalimi Erzurum'da ebedî bir hatıra bırakmış olur," şeklindeki ifadesi anlamlıdır.

Bu iddialara karşılık Ermenistan Hükümeti, cinayetin hemen ertesi günü Tiflis Türk Temsilciliğine ve daha sonra Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya taziye mesajları göndermiş ve suikast olayı ile ilgisi olmadığını göstermek istemiştir.

Emir Şekip Arslan, Talat Paşa'nın vurulması ardından Berlin'den Enver Paşa'ya gönderdiği 21 Mart 1921 tarihli mektubunda Ermeni fedailerin Talat ve Cemal Paşaları öldürmek için Fransız askeri kılığına girerek bir yıl önceden Berlin'e geldiklerini yazmıştır.

"Ermeniler, ona ve iki arkadaşına suikast tertip etmek üzere adam tutmuşlardı."

"(...) Tiflis'e uğradı (...) Yanında korumaları olduğu için herhangi bir suikast tehlikesinden korkmadan caddelerde dolaşmaya başladı. (...)"

Emir Şekip Arslan Tiflis cinayetinin failleri hakkında şunları yazmıştır:

"Cemal Paşa'nın suikastı hakkında rivayetler muhtelifi. Bir rivayete göre Bolşevikler Anadolu'ya gitmesi için Paşa'ya izin vermelerine rağmen kendisine güvenmiyorlardı. Enver gibi onun da saf değiştirmesinden ve Afganistan'a döndükten sonra kendi uygulamalarına karşı çıkmasından korkuyorlardı. Bu yüzden bir yandan Ankara'ya gitmesine izin vermişler, diğer yandan kendilerine bağlı Ermenileri kullanarak böyle bir suikast

düzenlemişlerdi. Böylece Cemal Paşa tehlikesini bertaraf etmiş oluyorlardı.”

“Başka bir görüşe göre Cemal Paşa’yı öldüren örgüt, Talat, Cemal Azmi, Bahattin Şakir ve eski Sadrazam Sait Halim’i de öldüren Ermeni örgütüydü.”

“Bolşevikler Cemal Paşa’nın katlinden sorumlu olmadıklarını göstermek için çoğu zaman şöyle derlerdi: ‘Bizim yararımıza çalışan bir kişiyi ne diye öldürelim ki?’ ”

“Ruslar, Cemal Paşa’yı öldürmek suçlamasıyla birçok kişiyi tutukladılar. Ancak bugüne kadar hiçbirine ölüm cezası verildiğini duymadım.”

Cemal Paşa’nın Tiflis suikastından birkaç ay evvel Hüseyin Cahit Yalçın’la görüşmesinde bıraktığı izlenim ise şöyledir:

“Cemal Paşa, başına gelecek bu felaketi hissetmişti. Son defa onu, öldürülmesinden birkaç ay evvel, Kanton’da gördüm. Bazı işler için Afganistan’dan Avrupa’ya ve Fransa’ya gelmişti. Birkaç gün bana uğradı ve dinle[n]di. Karşı karşıya memleketin mukadderatı hakkında uzun uzun dertleştik. Enver’in Rusya’daki Türk’leri ayaklandırmak maksadı ile Rus’ları ürkütmesinden şikayet ediyordu. Enver’e bu fikrini bir mektup ile izah etmişti. Bütün işlerimizi bozacak diyordu ve Rus’ları kendimize düşman yapmakla bir şey kazanamayacağımızı anlatıyordu. Onun kanaatine Ruslar bizim Rusya’da tahrikât yapacağımızı hissederlerse bu teşebbüsü derhal ezebilirler ve düşman olurlardı. Enver bu mütalaayı kabul etmemiş olacak ki bir kıyam teşebbüsünde bulundu. O, bu macerayı hayatıyla ödedi ve Cemal Paşa Afganistan’a dönmek üzere Rusya’dan geçerken Tiflis’te suikasta uğradı...”

Eski Maliye Nazırı Cavit Bey, 22 Temmuz 1922 Cumartesi günü defterine şu notu yazmıştır:

“Zavallı Cemal Paşa’nın şahadeti de teeyyüd etti. Hem şehit oldu, hem pek haksız olarak diğerlerinden daha haksız olarak bir Ermeni kurşunu ile. Belki bunda bir İngiliz parmağı da var. Fakat şüphem yok ki, silahı çeken el bir Ermeni elidir. (...)”

1928’de Joseph Pomiankowsky de Cemal Paşa’nın Tiflis’te Ermeniler tarafından öldürüldüğünü kaydetmiştir.

DEĞERLENDİRME

Cinayetin oluş şekli ve katiller hakkında bilgiler şunlardır:

“Tam Yovkodsfoki Sokağının başına geldiklerinde evvela bir el silah sesi patladı. Cemal Paşa ile Nusret ve Süreyya Beylerin önünde giden bir itfaiye neferi yere yuvarlandı.”

“İkinci bir silah sesinde bir kadın acı acı bağırdı. O da yere kapandı. Bu tek tek iki silah sesini müteakip, yaylım ateşini andıran patlamalar birbirini takibe başladı.”

“Genç yaver Mülazim Süreyya Bey, ileri atılmak ve Paşa'yı korumak istedi. Fakat derhal kanlar içinde yere serildi. Aynı zamanda Cemal Paşa ile Binbaşı Nusret Bey de o kanlı ölüm yolunda Süreyya Beyi takip etmişlerdi.”

“Her üçü de derin yaralar almışlardı. Cemal Paşa ile Süreyya Bey, derhal vefat ettikleri halde Nusret Bey hastaneye gidinceye kadar yaşamış fakat bir tek kelime bile söylemeye muktedir olamayarak gözlerini ebediyen kapamıştı.”

“Ertesi gün yapılan tahkikatta, Ermeni Ordusu zabitlerinden ve Taşnaksagan Komitesi fedailerinden Karakin Lalayan ve Sergo Vartanyan isminde iki Ermeni yakalandı. Haklarında tahkikata başlandı. Fakat bu tahkikattan hiçbir netice çıkmadı.”

Suikast sırasında Moskova'da bulunan Dr. Rıza Nur'un yazdıkları şöyledir:

“Ermeniler Azerî Türklerinden altı-yedi recülü [devlet erkanı] vurmuşlardı. Türkiye Türklerinden Talat, Bahaeddin Şakir ilh... devrin beş recülünü vurdular. Bu suretle Türklerden intikam alıyorlardı. Arası pek az geçti. Cemal'in Tiflis'te vurulduğunu ve öldüğünü işittim. Kendi kendime 'Ermeniler yapmıştır,' dedim. Fakat bu adam Harb-i Umumi'de Ermeniler'e hiçbir fenalık yapmamıştı. Bilakis birçok Ermenileri Suriye'ye alıp onları ölümden kurtarmıştı. Laekal elli bin Ermeni'nin canını kurtarmıştı. Bu halde Ermeniler ne diye bunu vuruyorlar? Bir muamma! ...”

“Karahana'ya gittim. Malumat istedim. 'Çok müteessifiz katil bulunamadı,' dedi. Kendisine bu hususta gayret edilmesini rica ettim. Ve bunu

kendime iş edinip, bir müddet Karahan'a gidip-geldim. Hayır, katil bulunamıyor. Sonra hususî malumat aldım. Vuranlar Ermeni'dir. Beş altı Ermeni müştereken yapmışlardır. Bir tanesi de ekmekçi imiş. Vurduran da Rusya Hükümeti'dir."

"Bu havadisın doğru olması lazımdır. O zamanda Rusya'da Çeka katilleri bulamasın yahut insanları katle tasaddî etsin mümkün olamayan şeydi. İyi de kötü de hükümet eliyle olurdu."

"Sebeup nedir? Bunun halli güçtür. Bu babda hiçbir rivayet de yok. İhtimal Enver vakasıyla Rusların bunlardan tamamıyla itimadı kalkmıştı. Cemal'in de Enver'in isyanında malumatı olduğu bence şüphesizdi. İhtimal Ruslar bunu da öğrenmişlerdi. Cemal'i de ifna ettiler [yok ettiler]. Ruslarla Mustafa Kemal arasında müşterek cinayetler olduğu hakkında büyük şüphem vardır. (...)"

Cemal Paşa'nın öldürülmesi konusu, 17 Ağustos 1922 günlü Rusya Komünist Partisi (Bolşevik) Merkez Komitesi tutanaklarına şu şekilde yansımıştır:

"Cemal Paşa ve Taşnaklar'a ilişkin Stain Yoldaş ve Karahan Yoldaş. Alınan karar şudur:"

"Radek Yoldaş'a suikastın muhtemelen İngiliz ajanlarının yönlendirmesiyle Taşnaklar tarafından gerçekleştirilmiş olması ve suçluların mahkemeye verileceği konusunda hükümet bildiriminin hazırlanması hususunda görev verilmiştir. Metinle ilgili olarak Stalin Yoldaşın onayı alınacaktır."

2002 yılında İstanbul'da Rus tarihçi Kallerya Bellova'nın sunduğu tebliğe göre; Radek'in hazırladığı taslak metin şöyledir:

"Cemal Paşa'nın öldürülmesine ilişkin Kafkaslar-Ötesi Olağanüstü Komisyonu son derece enerjik araştırmalar yapıyor. Şüphesiz suikast Taşnaklar tarafından gerçekleştirilmiş ve çok iyi hazırlanmıştı. Cemal Paşa'nın öldürüldüğü gün Tiflis'te bulunan Taşnak Partisi Merkez Komitesi üyeleri daha sabahtan, suikasttan evvel kaybolup saklanmışlardır. Sorumlu görevi olan bir sürü Taşnak da saklanmıştır. Olağanüstü Komisyon tarafından 38 hareketli Taşnak üyesi de tutuklanmıştır."

“Onlardan üç kişi merkez komitesi üyesi ve 10 kişi teröristlerdendir.”

Stalin, Radek'in hazırladığı bu metni daha yumuşak ve ayrıntısız bir anlatıma kavuşturmuştur:

“Cemal Paşa'nın öldürülmesiyle ilişkili Kafkaslar-Ötesi Olağanüstü Komisyonu son derece enerjik araştırmalar yapıyor. Suikastın da, herhalde suikast hazırlıklarının da gerçekleştirilmesi Taşnaklara yakın insanlar olduğunu sanmak için bazı ipuçları vardır. Cemal Paşa'nın öldürüldüğü gün Tiflis'te bulunan Taşnak Partisi Merkez Komitesi üyeleri daha sabahtan yani suikasttan evvel kaybolup saklanmışlardır. Sorumlu görevi olan bir sürü Taşnak da saklanmıştır. Taşnaklar arasında tutuklama yapılmıştır.”

23 Kasım 1922 tarihli oturumun tutanaklarında ise şu kısa bilgi yer almıştır:

“Cemal Paşa'nın ailesine yardım için alınan karar:”

“Öldürülmüş Cemal Paşa'nın ailesine 5,000 altın ruble vermektir.”

Rus tarihçi Kallerya Bellova'ya göre, Ruslar bu şekilde Cemal Paşa'nın Afganistan'daki çalışmalarını karşılıksız bırakmamıştır.

E. H. Carr ve L. B. Poulada gibi uzman tarihçiler de, Cemal Paşa'nın Bolşevikler hesabına Afganistan'a gittiğini kaydetmişlerdir.

17 Ekim 1922 günü Sovyet Rusya'nın eski Ankara temsilcisi Mdivani Ankara'ya gelmiştir. Türk Zaferi'ni kutlamak için Transkafkasya Sovyet Cumhuriyetleri adına Kemal Paşa'yı ziyaret etmiştir. 30 Ekim 1922 günü Türk Başkumandanı'na Cemal Paşa'nın katilinin yakalandığı bilgisini de vermiştir. Katil, Taşnak Partisine mensup eski bir subaydır.

Hüseyin Cahit Yalçın'ın aktardığı bir bilgi şöyledir:

“(…) Aklımın almadığı bu cinayetin acısını Lausanne Konferansı esnasında Sovyet Hariciye Nazırı Çiçerin karşısında hatırladım. Ona ilk sualim:”

“ – Cemal Paşa'yı siz öldürtmüşsünüz, demek oldu. Çiçerin yüzünün hiçbir çizgisi titremeden bu sualimi dinledi. Sakin bir diplomat tavrıyla cinayeti yapanların Ermeni olduklarını ve cezalarını bulduklarını temin etti.”

“İnanmayan Tiflis’e gidip tahkikat yapabilirdi.”

1922 yılında, (eski) Anadolu ve Bağdat Demiryolları Genel Müdürü Günther-Dresden, Cemal Paşa’nın yıllardan beri süregelen Türk-Hıristiyan ve Müslüman-Hıristiyan çatışması sonucu öldürüldüğünü yazmıştır:

“Cemal Paşa, politik sebeplerden dolayı öldürüldü. Cemal Paşa’yı Ermeni katillerin öldürmesi hiçbir şey ifade etmiyor. Ermeniler piyundu. İslamî yapıya sahip ve hala inançları uğruna mücadele eden Türk devlet adamları ortadan kaldırılmalıydı. Olay, bu düşüncenin neticesinde gelişti.”

Zeki Velidi Togan, anılarında Cemal Paşa’yı öldürenlerden bir Ermeni ile görüşmesini şöyle anlatmaktadır:

“[1923 yılı] Biz Herat’a hareket ederken orada olan Rus kuryeleri 17 Haziran’da Carkul denilen yerde arkamızdan gelip yetiştiler. Bunların birisi Rus, diğeri Karapet isminde bir Ermeni idi. Yanlarında gene iki üç Rus askeri vardı. (...) Akşam onlarla aynı sarayda [handa] kaldık. Ermeni (...) Enver ve Cemal Paşaların akıbetlerinden haberdar olarak konuşuyordu. (...) Kabil’de öğrendiğimize göre bu Ermeni Karapet Tiflis’te Cemal Paşa’yı öldürenlerden birisi imiş.”

1954 yılında General Ali Fuad Erden; “Görünürde onu ‘Ermeniler’ öldürdü. Fakat kanaatimce Cemal Paşa’yı Ermeniler öldürmedi. Cemal Paşa ‘Ermeniler’e öldürtüldü. Onu öldürenler de, onu öldürtenler tarafından öldürtüldü; ölümler ketum olacakları için öldürüldü,” diye yazmıştır.

1955 yılında 1922’de Türkiye’nin Stokholm-Kopenhag Sefiri olan Galip Kemalî (Söylemezoğlu) 12 Eylül 1922 günü Monsieur Krafft Bonnard’a Tiflis’teki cinayetten sonra yazdığı mektubu anılarının 4. cildinde aktarırken ilginç bir açıklama cümlesi eklemiştir:

“(…) Ermeni ihtilal komitelerinin en son kurbanı: Kendilerine karşı en ziyade lütuf ve himaye gösterenlerden biri olmuştur. (..) (Ben doğrusu bu cinayette başka parmaklar görürüm).

1960 yılında Türk Ansiklopedisi adlı kaynak eserde yer alan bilgi, Cemal Paşa ve iki yaverinin, “Ermeni komitecilerinden Karakin Lalayan ve Sergo Vartanyan tarafından atılan kurşunlarla öldürülmüştür,” şeklindedir.

1993 yılında Şükrü Hanioglu'nun aktardığına göre Ermeni kaynakları da, Cemal Paşa'yı Karakin Lalayan ve Sergo Vartaryan adlı iki Ermeni fedayinin öldürdüğünü iddia etmekte ve bu iddiayı çeşitli delillerle kanıtlama çabasındadırlar.

2001 yılında Baskın Oran'ın editörlüğünde hazırlanan bir uluslararası ilişkiler kitabında da Cemal Paşa'nın bir Ermeni tarafından öldürüldüğü yazılmıştır.

Ziya Şakir'in sözleriyle; "Cemal Paşa, ne Talat gibi kalender meşrep ve ne de Enver Paşa gibi mütevazi ve muhafazakar değildi[r]. Bilakis tab'an azametli, gösterişi sever, biraz da zevk ehli ve hovarda meşrepti[r]."

Cemal Paşa, "anarşi içinde çırpınan bir imparatorluğun son günlerinde 'hükümet'in varlığını hissettiren bir şahsiyet olarak" tezahür etmektedir.

"SIMILIA SIMILIBUS CURANTUR" (BENZER BENZERLE TEDAVİ EDİLİR)

28 Aralık 1914 günü "Doris" Zırhlısı İskenderun sahiline yaklaşarak yakın köyleri top ve makineli tüfek ateşine almış, ahaliden 1 kadın, 2 kız çocuğu ve 1 erkek şehit olmuş ayrıca erkek ve kadın 5 köylü yaralanmıştır.

12 Ocak 1915 günü Cemal Paşa tarafından Kolordu Komutanına şu emir verilmiştir:

"İngiliz Kruvazörünün bombardıman ettiği köylerde veya civarında, mevzide, yürüyüş veya ikamet halinde asker var mıydı? Veya tahkimat var mıydı? Esaslı surette tahkik ediniz. Bu tahkikat neticesinde, eğer İngilizlerin, müdafaasız köyleri sebepsiz olarak bombardıman etmiş olduklarına kanaat getirecek olursanız şu emri icra edeceksiniz."

"Bu köyde kaç insan şehit olmuşsa Halep veya Şam'da mevkuf bulunan İngiliz tebaasından o kadar İngiliz laalettayin tefrik edilerek muhafaza-i kaviye altında bombardıman edilmiş olan köye sevk edilecek ve orada masum insanları öldüren İngiliz mermilerinin düştüğü noktada kurşuna dizilecektir. Herhalde bunlar erkekler arasından intihap edilmelidir."

Cemal Paşa aynı şekilde yerel idare vasıtasıyla da kruvazör komutanına "Gayri askerî hedeflerin bombardımanı neticesi telef olacak her Türk'e karşılık Suriye'deki İngiliz tebaasından bir kişinin idam edileceğini" tebliğ etmiştir.

Gemi Komutanı bu tebligata; “Türkiye’de bir miktar İngiliz tebaası bulunduğundan dolayı İngiltere’nin harp harekâtından vazgeçemeyeceği, Cemal Paşa tehdidini icra edecek olursa harpten sonra sulh ahitnamesine hususî bir madde derç olunarak Cemal Paşa’nın Büyük Britanya mahkemeleri tarafından muhakeme edilerek cezalandırılmak üzere İngiltere Hükümetine teslim edileceği,” karşılığında bulunmuştur.

İstanbul’daki ABD Sefiri, “Doris” Kruvazörü’nün İskenderun ve Payas bombardımanları nedeniyle Şam bölgesinde İngiliz tebaasının tevkif olduğunu ve İskenderun yahut gayri müstahkem bir liman bombardıman edilecek olursa bunların idamla tehdit edildiğini İngiltere Hariciye Nezareti’ne bildirmiştir.

İngiltere Hariciye Nezareti, Kahire’deki Fransız ve İngiliz yüksek temsilcilerine şu tebligatta bulunmakla yetinmiştir:

“İngiltere Hükümeti, İngiliz ve Fransız tebaasından Türkiye’de bulunan gayri muhariplerin hiçbir tehdide ve tehlikeye maruz kalmamalarını katiyen arzu etmekle beraber ne Türkiye’nin tehditlerinden yılmış görünmek ne de hakikî lüzum tahakkuk etmedikçe sahilde taarruzî harekâta bulunmak fikrinde değildir.”

General Ali Fuad Erden’in aktardığına göre; Cemal Paşa’nın söz konusu emri harp kanunlarına ve harp hukukuna aykırıdır. Fakat İngiliz kruvazörlerinin savunmasız köyleri bombardımanla masum kızları ve kadınları öldürmesi de harp kanunlarına ve harp hukukuna uygun değildir. Ancak, Cemal Paşa’nın şiddetli emri tesirini göstermiştir. Harp kanunlarına ve hukukuna muhalif hareketler gene harp kanunlarına ve harp hukukuna muhalif hareketle önlenmiştir. “Similia similibus curantur” (Benzer benzerle tedavi edilir).

İzninizle şimdi çok farklı ve aynı ölçüde çok önemli bir konuya değinmek istiyorum:

1928 yılında basılan anılarında İstanbul’daki Avusturya-Macaristan Askerî Ataşesi Joseph Pomiankowisky şunları kaydetmiştir:

“Cemal sık sık Talat ve Enver’in aldıkları ihtiyati tedbirlere prensip itibariyle muhalefet ederdi. Hatta Ermenilerin sürülmesine dahi karşıydı. O Kuzey Suriye’de meydana gelen göç olaylarını mümkün mertebe

hafifletmeye çalıştı ve küçük esnafı Suriye'nin çeşitli şehirlerine yerleştirdi. Ana-babaları ölmüş veya açlıktan kırılmış binlerce Ermeni çocuklarını kurtarmak için Suriye'de bakım evleri kurmuştu. Kendisi bize Halep ve Şam'da bu gibi kurumları gösterdi. Bu kurumlar görünüşe göre iyi işletiliyordu. Çünkü çocuklara iyi bakıldığı ve temiz giydirildiği hallerinden belliydi. Hatta bu çocuklar çeşitli zanaatlar da öğrenmişlerdi.”

Cemal Paşa'nın kendi sözleriyle yapılan işler şöyledir:

“O sırada Cebelübnan Ayin-Tura manastırında bin Ermeni çocuğu alabilecek bir yetimhane açtığım gibi Şam'da da birçok Ermeni yetim ve dul kadınlarını yine ordu tarafından iâşe ediyordum. Bütün Suriye dâhilindeki devlet memurlarıyla ailelerini ordu ambarlarından yaptığım yardımlarla besliyordum. Zahire mubayaası için Kudüs Rum Ortodoks Patriği'ne devlet tarafından yirmi beş bin lira ikraz temin ettiğim gibi parasız birçok buğdaylar verdim. Kudüs'teki Yahudi ve Hıristiyan yetimhanelerine Amerikan kolonisi denilen ve takriben iki yüz nüfusa balığ olan hususî bir mezhep mensuplarına, Kudüs Rum manastırlarında bulunan rahibelere, Havran ve Gerek sancaklarında yerleştirilmiş olan kadın, erkek ve çocuk Ermeni muhacirlerine ve bilhassa yine muhacirlerin yetimleri için Halep'te Dr. Altunyan Efendi'nin kerimesi ile bir Alman hemşire tarafından tesis olunan iki yetimhaneye, Anadolu şimendifer hattı memurlarına, hülâsa ihtiyaç ve sefaletlerini haber aldığım veya gözümle gördüğüm İslam ve Hıristiyan bütün insanlara paralı, parasız birçok zahireler verdim. Bunların hiçbirisini resmî vazifemin icaplarından olması itibariyle yapmıyordum. Çünkü ben esasen Ordu Kumandanı olmak itibariyle ahalinin iâşesiyle katiyen vazifeli değildim. Fakat her birini cidden kendi şahsımdan ziyade sevdiğim vatandaşlarımın feci sefaletini görmek benim için tahammülsüz bir manzara olmak itibariyle bazen orduyu bile açlık tehlikesine maruz bırakarak bu yardımları yapıyordum.”

“Her ne zaman Beyrut ve Cebellübnan'a incek olursam, beraberimde altı yedi vagon zahire götürülüyor ve müracaat eden fukaralara parasız dağıtıyordum. Hatta bir aralık zahire o kadar azalmıştı ki, müttefik ve tarafsız konsoloslara bile ordu ambarlarından erzak vermeye mecbur oldum.”

“Bilhassa Amerikan Üniversitesi 1917 ve 1918 senelerinde derslerine devam edebilmiş ise, münhasıran ordu ambarlarından verdiğim vesaire sayesinde muvaffak olmuştur.”

“Beyrut'ta benim teşvikimle ve Vali Azmi Bey'in himaye ve faaliyeti sayesinde açılmış ve çalışmalara devam etmiş olan imalathanelerde üç bini mütecaviz genç kız ve kadın çalışıyor ve ordu ambarından verdiğim zahirelerle günde birer ekmek ve ayrıca gündelik alıyorlardı. Bütün bu masraflar Osmanlı Hükümeti tarafından görülüyordu.”

Cemal Paşa'nın icraatı ile ilgili olarak elbette bu sınırlı sürede anlatabileceklerim bunlar.

Yalnız, Cemal Paşa'nın Ermenilerle ilgili bu faaliyetlerinin bugünkü tartışmalar ve 1915 Krizi ile ilgili dünya kamuoyu nezdinde yaygınlık kazandırılan önyargılar açısından çok büyük önem arz ettiğini bilmek zorundayız.

Şimdi, kişisel olarak Tiflis cinayeti üzerine kendi değerlendirmemi sizlere aktarayım, ama daha önce “Suyu Arayan Adam”, Şevket Süreyya Aydemir'den bir sahne arz etmek isterim:

Şevket Süreyya Moskova'dadır, öğrencidir. Bir duyuru yapılır, denilir ki, “askeri akademide bir konferans var, ona gidiniz.” Komünist Partisi Gençlik Örgütü duyuru yapıyor. Şevket Süreyya da itaatkâr bir öğrenci, askeri akademideki konferansa gider. Şimdi sıkı durunuz: Konferansı veren kim, konferansın konusu ne? Konferansın konusu, “Enver Paşanın Buhara Harekâtı ve Öldürülmesi.” Konferansı veren, Buhara'daki askeri operasyonu yöneten Rus Kolordu Komutanı Kamanev'dir. Kamanev, konferansa şöyle başlar: “Buhara'daki harekâtı anlatacağım. Enver Paşanın öldürülmesi önemli değildir, Enver Paşa da önemli değildir. Esas olan, Buhara'nın ve o bölgenin stratejik önemidir” der ve Şevket Süreyya'nın aktardığına göre, bir harita koyar ortaya ve Buhara'daki operasyonun Rusya'nın çıkarları açısından stratejik önemini anlatmaya başlar. Bu sahneyi anlattıktan sonra Şevket Süreyya Aydemir şöyle devam ediyor: “Biz hep şark meselesi denildiği zaman, bizim Doğu Anadolu'yu filan anlarız ve bizim literatürümüzde şark meselesi deyince, yakın şark anlaşılır. Oysa Kamanev'in anlattıklarını dinlerken gördüm ki, asıl Şark Asya'dır, ta Çin'den, Japonya'dan, Pasifik kıyılarına uzanır. İşte

ben o zaman şark meselesinin bizim tanımlamamızdan daha geniş, daha büyük, daha kapsamlı bir şey olduğunu anladım.”

Rusya bu cinayetin arkasında vardır; İngiltere de olabilir, vardır, Ermeni Taşnak Hareketi bu operasyonu kendi hanesine yazmıştır, ama galiba Şevket Süreyya'nın kastettiği şark meselesi açısından da konuya bakmamız gerekiyor. Çünkü bu şark meselesi bakış açısıyla konuya yaklaştığımız zaman, orada gerek İngiltere açısından, gerek Rusya açısından hiçbir şekilde bu devletlerin bilgisi ve planları dışında çalışacak kişiler barındırılmaz. Nitekim Enver Paşa barındırılmamıştır. Cemal Paşa onlarla, yani Bolşeviklerle birlikte hareket ettiği halde, bölgeye tekrar girmek istediğinde uzaklaştırılmıştır. Eğer Merkez Komitesi, Cemal Paşanın ailesine o yardımı yaparken samimiyse, niçin bölgeye sokulmamıştır? İngiltere en başta onlara “Siz bizimle birlikte iş yapmayınız, yalnızca Hindistan Müslümanlarını bize karşı kışkırtmayınız. Bir şey yapacaksanız, İran'ın Bolşevik olmasını engelleyiniz,” demişlerdir, ama hiçbir şekilde bu İttihatçı kadrolara kendi açılarından güven göstermemişlerdir, güven duymamışlardır.

Ruslarla Cemal Paşanın ilişkisinde de başlangıç itibariyle eğer Anadolu'daki Mustafa Kemal hareketi belirli bir askeri başarıya ulaşmamış olsaydı, Ruslar Anadolu'daki nüfuzlarını genişletmek, gelişmeleri kendi lehlerine çevirmek için Enver kartını oynayacaklardı. Nitekim daha sonra bir Rus belgesinde de Ankara'daki büyükelçilerine “Mustafa Kemal'e söyle, biz onun en sıkışık zamanında Enver'i Anadolu'ya göndertmedik, bunu hatırlat” diye bir ikazda bulunmuşlardır.

Hepinize saygılar sunuyorum, çok teşekkür ederim.

Süre için uyarı yapıldı, tabii haklılar, ne kadar sürdü, bilmiyorum, toparlamak durumunda kaldım. Sorularla belki açılmasını istediğiniz konular olabilir. Onları yanıtlamaya çalışırım.

Prof. Dr. ENVER HASANOĞLU- Efendim, Hocamız Hikmet Özdemir Beyefendiye teşekkür ediyoruz, bu güzel konuşması için.

Zannederseniz ancak bir-iki soru alabileceğiz.

Buyurun Mevlut Bey.

MEVLUT ÇAĞLAR - Efendim, çok teşekkür ederim.

Önce Rusların “yakaladık” dediği iki kişiden bahsettiniz. Ondan sonra bir iki kişiden daha bahsettiniz, gönüllü olarak gelip bu suikastı işlediğini söylediniz. O iki kişi aynı kişiler mi, değişik kişiler mi, bu hususta açıklama yaparsanız memnun olurum.

Teşekkür ederim.

Prof. Dr. HİKMET ÖZDEMİR- Yok, onlar ayrı kişiler. Yani Gürcüler Batum’a gelip diyorlar ki, “Ruslar bunu istedi, onun için yaptık.” Şöyle: Bu uluslararası nüfuz alanında cereyan eden bir olay olduğu için, yapan devlet veya başka bir devlet, yanıltmak amacıyla çeşitli şeyler de yapabilir, yani onu değerlendirmek çok zor. Ama izin verirsiniz, benim çalışmalarımından çıkan sonuç şu: Katiller kesinlikle Ermeni, arkalarındaki güç Ruslar olabilir; çünkü İngilizlerin o günkü koşullarda Tiflis’te böyle bir suikastı organize ettirmeleri çok zor. Berlin’deki cinayette de öyleydi, katil kesin belli, Ermeni, ama bizim açımızdan Taşnak mensubu Ermenilerin cinayet işlemesi sürpriz değil. Dr. Rıza Nur’un bir cümlesi var; diyor ki, “suikast Ermeni Milletinin spesiyalitesidir.”

Tereddütsüz olarak söylüyorum, bütün bu cinayetleri işleyenler bellidir. Bu cinayetleri işleyenleri bilmek bizim için önemli değildir, bunun arkasındaki güçleri de bilmek gerekir.

CELALETTİN SOLMAZ (Doğru Yol Partisi Gençlik Kolları Genel Başkan Yardımcısı)- Yakın geçmişte 60’ın üzerinde diplomatımız ASALA tarafından katledildi. Ermeniler Türkiye Cumhuriyeti’nden ve masum insanlarımızdan ne istiyorlardı?

Teşekkür ederim.

Prof. Dr. HİKMET ÖZDEMİR - Onların sayısı otuzaltı. Bu ayrı bir konferans konusu olabilir, ne istediklerini hepimiz biliyoruz.

Prof. Dr. ENVER HASANOĞLU- Hocamıza çok teşekkür ediyorum.

-----&-----